

Özgün Makale

Büyük Selçuklular Devrinde Şehirlerin İdaresi¹

Administration of Cities in the Period of the Great Seljuks

Nevzat KELEŞ²

Öz

Bu çalışmanın konusu Büyük Selçuklular devrinin şehir veya eyalet yönetim sistemidir. Büyük Selçuklular devrinin şehir veya eyalet teşkilatı, esas itibarıyla Ortaçağ İslam dünyasındaki klasik anlayışa uygun olarak *siyasi-askeri yapı, mali yapı ve dini-hukuki yapı*dan oluşmaktaydı. Ayrıca kimi esnaf ve cemaat grupları da buna ilave edilebilir. Buna göre *siyasi-askeri idareyi melik, vali, amîd, reis, nâib ve şahne, mali idareyi müstevfî ve âmil; dini-hukuki idareyi ise kadı, şahid, müftü, hatib, imam, müezzin, şeyhülislam, vakıf temsilcisi, muhtesib ve mezhep-dini cemaat reisleri* ve onların hizmetinde çalışan görevliler temsil etmekteydiler. Esnaf ve meslek cemiyetlerinin başında ise *reis, şeyh ve arîf* unvanı taşıyan kişiler bulunmaktaydı. Bu bağlamda çalışmamızda işaret edilen taksimat doğrultusunda Büyük Selçuklu şehirlerinin idaresi ile alakalı genel bir değerlendirme yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Büyük Selçuklular, şehir, şehir yönetimi, siyasi idare, mali idare, dini-hukuki idare.

Abstract

The Subject of this study is the city or provincial administration system of the Great Seljuk period. The city or provincial organization of the Great Seljuk period consisted mainly of the political-military structure, financial structure and religious-legal structure in accordance with the classical understanding of the Middle Ages Islamic world. Some craftsman and community groups can also be added to this. According to this, the political-military administration was represented by the melik (the members of the dynasty), governor, amîd, reis (chief), naib (regent) and shihna (military governor); the financial administration was represented by mustavfi and amil; the religious-legal administration was represented by the kadi (Muslim judge), shahid (authority), mufti, hatib, imam, muezzin, sheikh al-Islâm, foundation representative, muhtesib and chief of sect-religious community and the officials working in their service. The chiefs of the craftsmen and tradesmen who were people bearing the title reis (chief), sheikh and arif. In this context, this article will focus on a general assessment about the cities administration of the Great Seljuk at the determined framework.

¹ Makale başvuru tarihi: 14.05. 2019. makale kabul tarihi: 27.06.2019.

² Dr. Öğr. Üyesi, Bingöl Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, keles8023@gmail.com. ORCID No: 0000-0002-2748-9972.

Keywords: Great Seljuks, city, city administration, political-military administration, financial administration, religious-legal administration.

Giriş

İnsanların cemiyet düzeni içinde yani toplum hâlinde yaşamaları zaruridir (İbn Haldun, I, 2007, s. 213). Bu içtimai birlikteliğin oluştuğu ve sürdürüldüğü en önemli ve en büyük yaşam alanı ise şehirdir. Dolayısıyla kamusal bir düzen ve işleyişe sahip şehirler tarihin hemen her döneminde müstakil veya bir devletin parçası olarak idari ve hukuki bir örgütlenmeye sahip olmuşlardır.

İslami dönemde Endülüs'ten Maverâünnehir ve Hint sınırlarına kadar uzanan coğrafyada fiziksel, kültürel ve idari olarak farklı medeniyetlerden tesirler taşıyan sayısız şehir, zamana ve coğrafyaya bağlı olarak bazı değişiklikler göstermekle birlikte İslamî anlayış ve hukuk çerçevesinde yeniden şekillendiler. Bu bağlamda Abbasiler dönemine gelindiğinde İslam medeniyetinin hemen her alanında olduğu gibi şehir ve kent yönetim sistemi de en ileri şeklini aldı. Bu zamanda şehir ve kentlerin yönetimi daha ziyade siyasi-askeri, dini-hukuki ve mali kurum ve kuruluşlar ile kimi esnaf ve yerel örgütler tarafından yürütülmekteydi. Bu idari müesseseler, bir anlamda merkezi hükümetin şehir ve kentlerdeki alt birimleri hüviyetindeydiler. Abbasi mirası üzerine kurulan yeni İslam devletleri ise zamana, kültürel ve siyasi birikimlerine bağlı olarak çeşitli yenilik ve ilavelerle bu geleneği devam ettirdiler.

1040 yılındaki Dandanakan Savaşı'ndan sonra İran ve Horasan merkezli Doğu İslam dünyasının neredeyse tamamına sahip olan Selçuklular, bu misyonun ikmal edici ve sürdürücülerindendir. Esasında tarih sahnesine ilk çıktıkları dönemlerde Selçukluların şehir ve şehir hayatıyla çok da bir ilgileri yoktu. Önceleri el-Bundarî'nin "*Selçuklular, esbab ve edevatları mükemmel, kuvvet ve servetleri yerinde olup kalabalıktırlar. Kimseye itaat etmezler ve şehirlere yanaşmazlardı. ... Bunlar hayvanlarını otlamak için çayrları takip ediyorlardı,*" (el-Bundarî, 1999, s. 2) şeklindeki ifadelerinden de anlaşılacağı üzere şehir kültüründen uzak göçebe bir hayat yaşıyorlardı. Şehir ve şehir yönetimiyle alakalı durumları 1038 yılına kadar bu minval üzere devam etti. Mezkûr tarihte Tuğrul Bey'in Nişabur'a girerek Şâdiyâh (Şâdyâh) mahalinde Sultan Mes'ud'un tahtına oturup kentin vaziyeti ve nizamına dair aldığı bazı kararlar (Beyhakî, 2019, ss. 516-521; İbnü'l-Esir, IX, 1989, s. 367; er-Râvendî, I, 1999, s. 95; Özgüdenli, 2013, s. 78; Piyadeoğlu, 2015, s. 382) Selçukluların bu konudaki ilk fiili icraat ve tecrübeleri olarak kabul edilebilir. Müteakiben Dandanakan Savaşı'yla bağımsız bir devlet hâline gelen Selçuklular, Ceyhun Nehri ve Gazne sınırlarından Anadolu ve Mısır hudutlarına kadar olan coğrafyada yeni bir siyasi teşekkül meydana getirdiler. Hâkim oldukları bu tarihi coğrafyanın medeni birikimini de devralan Selçuklular, devlet teşkilatı ve onun bir parçası olan eyalet ve şehir yönetimi konularında da haleflerinin sistem ve işleyişini benimsediler. Bu bağlamda egemen oldukları bölgelerde mevcut bulunan Abbasi, Büveyhî, Gazneli, Kâkûyî vb. devlet ve emîrliklerin bürokrasi ve eyalet-şehir yönetim sistemini kendi kurum ve idari kadrolarını oluşturmak adına muhafaza ettiler. Bunu sahip oldukları ananelerle mezcedip, zaman ve mekânın koşullarına bağlı olarak yenilediler. Bu çalışmamızın konusu da yerel veya taşra idaresi adıyla da anılan Büyük Selçuklular devrinin şehir-kent yönetim sistemidir. Elbette Selçuklular dönemi şehir kurumları ve idarecilerinin hemen hepsi ayrı birer çalışma gerektirecek niteliktedir. Dolayısıyla şehirlerdeki idari kurumlar ve onların yöneticilerine dair ayrıntılı bilgi vermek böyle bir çalışmanın sınırlarını aşmaktadır. Bu nedenle araştırmamızda daha ziyade somut bilgi ve örnekler bağlamında Selçuklular devri şehir-kent yönetimiyle alakalı genel bir analiz yapmakla iktifa edeceğiz.

Büyük Selçuklular Devrinde Şehir Yönetimi

Dandanakan Savaşı, Selçukluların tarihinde yeni bir devrin başlangıcı sayılır. Bu galibiyet Selçuklular için göçebelikten devletleşmeye geçişi temsil eder. Zaferden sonra Merv’de toplanan Selçuklu liderleri, Merv merkez olmak üzere Horasan’ın önemli bir kısmı Çağrı Bey’e; Bust, Herât ve Sistân bölgesinde zapt edilecek yerler Musa Yabgu’ya; Nişabur merkez olmak üzere batı bölgeleri Tuğrul Bey’e verilmek üzere aldıkları ve alacakları ülkeleri taksim ettiler. Bunun yanı sıra hanedanın diğer üyelerinden İbrahim Ynal, Yakutî ve Kutalmış Tuğrul Bey’in hizmetinde çeşitli yerlerin fethiyle görevlendirilirken, Çağrı Bey’in oğlu Kavurd da Kirman ve çevresinin alınmasına memur edildi (Nîşâbûrî, 2018, s. 83; Özgüdenli, 2006, s. 53). Böylece Selçukluların hükümlerlik süreçleri, iktidarın hanedan üyeleri arasında taksim edildiği müşterek bir yönetim ile başladı. Bu da Selçuklu mülkü hâline gelen vilayet ve şehirlerin öncelikle hanedan üyelerinin tasarruf ve idaresinde olacağına işaret etmektedir.

Öte yandan başlangıçtan beri hanedan üyeleri arasında bir lider olarak ön plana çıkan ve Selçuklu Devleti’nin kurucusu olan Tuğrul Bey, 1038’deki Nîşâbur örneğinde olduğu gibi Merv’deki kurultayın ardından hâkim olduğu şehirlerde yaptığı atamalarla Selçuklu şehir yönetiminin şekillenmesiyle alakalı bizlere somut örnekler sunmaktadır. Nitekim 434 (1042) yılında ele geçirdiği Rey şehrine bir vali tayin ettiği gibi Hemedân’a da Rey vali yardımcısı Nâsır el-Alevî’yi *nâib* olarak görevlendirdi. Benzer şekilde Cürcân’a da Menûçehr b. Kâbûs’un yakın adamlarından Esfâr’ı vali tayin etti (İbnü’l-Esîr, IX, 1989, s. 389). Bu örneklerde de görüleceği üzere Tuğrul Bey, henüz oluşmaya başlayan hükümet teşkilatında olduğu gibi taşra teşkilatında da yerel unsurlardan istifade etme yoluna gitmiştir. Bu bağlamda konumuzu teşkil eden Selçuklu eyalet-şehir idaresinin, Tuğrul Bey tarafından tesis edilmeye çalışılan merkezi iktidarının güçlendirilmesiyle eş zamanlı olarak geliştiğini söylemek mümkündür. Tuğrul Bey ile başlayan bu süreç Melikşah dönemine gelindiğinde Nizamülmülk’ün de katkılarıyla muntazam bir hâl aldı. Başkenttekinde benzer bir idari oluşum gösteren eyalet veya şehir teşkilatı, esas itibarıyla Ortaçağ İslam dünyasındaki klasik anlayışa uygun olarak şekillenmiştir. Buna göre *melik*, *vali*, *amîd*, *reis*, *nâib* ve *şahne*’nin liderlik ettiği siyasi-idari yapı; *kadı*, *şahid*, *muhtesib*, *imam*, *müftü*, *hatib*, *şeyhülislam*, *nakib* ve *mezhep-dini cemaat reisleri* gibi görevlilerden müteşekkil dini-hukuki yapı ve *âmil*’in başında bulunduğu mali yapı ile bunların bünyesinde oluşturulan divanlardan meydana gelmekteydi. Ayrıca bunlara şeyh ve reislerin temsil ettiği kimi esnaf ve cemaatleri de dâhil etmek mümkündür.

Siyasi veya Askeri İdare

Çok geniş bir coğrafyaya hâkim olan Selçuklularda, hemen her dönemde ve devlette görüleceği üzere memleketin mülkî taksimatı, öncelikli olarak çok geniş bir alanı kapsayan veya çok sayıda şehri bünyesinde barındıran eyaletlere ayrılmıştı. Söz gelimi Harezmi, Azerbaycan, Horasan, Fars, Kirman, Irak, Suriye (Şam) gibi yerler vilayet hüviyetine sahiptiler. Cürcân, Dimaşk, Musul, Bağdad, Merv, Gence, Belh vb. de Selçuklular döneminde birer vilayet merkezi işlevi görmüş şehirlerdendi. Öte yandan vilayetten ayrı olarak kendi başına idari birim özelliği taşıyan şehirler de mevcuttu. Bunların siyasi ve askeri kadrosunu *melik*, *vali*, *amîd*, *reis*, *nâib*, *şahne* ve bunların hizmetinde çalışan görevliler meydana getirmekteydi.

Büyükükleri dolayısıyla başında bulunan kimselerin geniş yetki ve yetkilere sahip olacağından ötürü eyaletlerin veya önemli şehirlerin valiliğine ekseriyetle hanedan mensubu *melikler* veya itimat edilen sultanın yakın adamlarından kimseler tayin edilirdi. Mevcut durumda

melikler, zaten mülkün yani devletin hissedarı ve sultan tahtının mirasçıları sayılıyorlardı. Bu nedenle devlet idaresine tecrübe kazanmaları maksadıyla veya kan bağıyla sahip oldukları haktan pay olarak bir vilayetin-şehrin *valilik* görevi kendilerine tevcih edilirdi. Nitekim Sultan Alp Arslan'ın kardeşi Süleyman'ı Belh'e, Arslan Argun'u Harezm'e, İlyas'ı Sağâniyan ve Toharistan'a, oğlu Arslanşah'ı Merv'e tayin etmesi (458/1065-1066) (İbnü'l-Esîr, X, 1989, s. 59; Özgüdenli, 2013, s. 144; Piyadeoğlu, 2016, s. 109) bu uygulamanın tezahürüdür. *Meliklerin* bu şekilde *vali* olarak tayin edilmesi kaynaklarda *iktâ* olarak da anılmaktadır. Özellikle Melikşah döneminde son şeklini alan bu uygulama idari, askeri ve mali hususiyetleri bünyesinde barındıran *idari iktâ* diye nitelendirilmektedir. Bu yolla sultan, *iktâ* sahibi *mukta'*ya otoritesinin bir kısmını devrediyor ve ona tasarrufundaki bölgenin yönetiminde tam bir kontrol imkânı veriyordu (Kucur, 2000, s. 47). Nitekim Melikşah'ın 465 (1073-1074) yılında Belh ve Toharistan'ı kardeşi Tekiş'e ve 471 (1078-1079) yılında da Suriye'yi ve ona mücavir yerlerde ele geçireceği yerleri kardeşi Tutuş'a *iktâ* etmesi böyle bir tevcihattı (İbnü'l-Esîr, X, 1989, s. 93, 107; Sıbt İbnü'l-Cevzî, XIX, 2013, s. 240; Özgüdenli, 2013, ss. 168, 170). *İdarî iktâ* suretiyle, vilayetlerdeki her türlü sorumluluk da *mukta'*ya yükleniyordu. Yalnızca Melikşah'ın kardeşi Arslan Argun'a Hemedan ve Sâve'yi *iktâ* etmesi örneğinde olduğu gibi *iktâ* sahibi sultanın hazinesine belirlenen miktarda yıllık vergiyi göndermekle mükellefti (İbnü'l-Esîr, X, 1989, s. 219; el-Bundarî, 1999, s. 233). Yine Sultan Berkyaruk'un Gence ve çevresini kardeşi Muhammed'e ve Horasan'ı Sencer'e teslim etmesi de *idari iktâ* niteliğindedi (490/1096-1097) (İbnü'l-Esîr, X, 1989, s. 237). Bu suretle bir vilayetin idaresiyle vazifelendirilen şehzâde ve hanedan mensubu kimselere işlerini yürüten bir vezir ve yaşları küçük ise vasi ve mürebbi sıfatıyla kumandanlar arasından kendilerine bir *atabeg* de tayin edilirdi. *Atabeg*, yanında bulunan *melikin* terbiye ve eğitimiyle ilgilenir, eyaleti onun adına yönetirdi (Alptekin, 1991, s. 38). Nitekim Berkyaruk, kardeşi Muhammed'e Emîr Kutluğtegin'i, Sencer'e Emîr Kamaç'ı *atabeg* tayin etmiş ve Ebü'l-Feth Ali b. el-Hüseyn et-Tuğrâi'yi de *vezir* olarak görevlendirmişti (İbnü'l-Esîr, X, 1989, ss. 221, 237; İbnü'l-Cevzî, XVII, 1992, s. 38). Bunun aksine Çavlı Sakavu hadisesinde olduğu gibi *atabeg* vazifesi verilen kimi devlet adamları veya ordu komutanlarına bir vilayet veya şehrin idaresi *iktâ* olarak verilebilmekteydi (İbnü'l-Esîr, X, 1989, ss. 410-411; Özaydın, 1990, ss. 54-55). Nitekim *iktâ* usulüyle vilayet tevcihi yalnızca *meliklere* has bir uygulama olmayıp Selçuklu devletinin geneline yayılmış ve Mısır'dan Hotan hududuna kadar olan bütün Selçuklu şehir ve eyaletleri sultanın has kullarına *iktâ* edilip *vali* ve *mukta'* olarak memur edilmişlerdi (er-Râvendî, I, 1999, ss. 127, 172; Reşîdüddin, 2010, s. 131).

Meliklerin görev yaptıkları vilayetlerde sultanın konumuna yakın hükümdarlık denemesi veya provası misali bir idare tatbik ettikleri söylenebilir. Böyle bir sürecin neticesinde sultan olan Sencer'in, yeğeni Mes'ud'u Cürcân ve çevresinin valiliğiyle görevlendirirken "*İhsan sahibi değerli oğlumuzun karar ve emîrleri, yükseltme ve aşağılama, hapsetme ve serbest bırakma, tasdik ve feshetme, maaş verme ve kesme, tayin ve azletme, cezalandırma ve serbest bırakma gibi her konudaki hüküm ve emîrleri bizim hüküm ve fermanımızdır. Bütün bölgelerde onun emîr ve yasaklarını bizimki gibi kabul etmenizi emrediyoruz,*" (el-Cüveynî, 1329, s. 19; Ünal, 2014, s. 68; Kurpalidis, 2007, s. 108) şeklindeki ifadeleri vesilesiyle bizzat sultanın fermanından, *meliklerin* buldukları bölge ve vilayetlerde hangi yetkiyle görev yaptıklarına dair somut ve genel kabul edilebilecek bilgiler edinmekteyiz. Bunun yanı sıra *meliklerin* merkezdeki *Divan-ı A'lâ'*ya benzer ve büyük bir ihtimalle onun bir organı niteliğinde olan bir divanları (*Divan-ı Eyalet*) da mevcuttu. *Meliklerinkine* yakın salahiyetlerle desteklenen diğer *valilerin* de aynı isimli divanları olup muhtemelen *meliklerinkine* kıyasla daha mahdut yetkilere sahipti. Eyalet ve şehirdeki öteki divanlar

ve görevliler de *Divan-ı Eyalet'e* karşı sorumluydular (Lambton, 1973, s. 368; Kurpalidis, 2007, ss. 108-109; Kafesoğlu, 1973, s. 143; Merçil, 2015, s. 84).

Gerek vilayetler gerekse de şehirler merkezi idarenin, ülkenin tamamına yayılan idari birimleri olduklarından onların yönetimleri, devletin nizam ve istikrarı açısından son derece önemlidir. Zira şehir yöneticileri yani *valiler*, kanun ve kaideleri yerelde tatbik eden ve devletin hükmünü geçerli kılan birinci dereceden sorumlu kimseler olup sultanın bölgedeki temsilcileriydiler.³ Onların zaafiyetleri, devletin refah ve istikrarıyla yakından ilgilidir. Bu anlamda er-Râvendî'nin (I, 1999, s. 105) şu tespiti dönemin siyaset kültürü ve devlet mekanizması içerisinde *valilerin* nasıl bir rol oynadığını anlamak açısından oldukça yerindedir: "*Valiler, memleketin desteği, devletin kaleleri ve işlerin başlarıdır. Onlar sayesinde işler yoluna girer, hazinenin parası toplanır, sultan kuvvetlenir ve memleket mamur olur. Onların halleri iyi olursa işler yolunda olur, onların halleri karışık olursa halkın da rahatı kaçır.*" Dolayısıyla "*hükümdarın adâlet ve insafı, iş bilen, iyi huylu ve inançlı valiler aracılığıyla sağlanır*" (el-Cüveynî, 1329, s. 30; Ünal, 2014, s. 82) ibaresiyle sultan fermanına yansıdığı veçhile bölge yöneticilerini belirlemesi ve onları teftişi, memleket idaresinin temel kanunlarından kabul edilmiştir (Zencânî, 2005, s. 212). Bu bağlamda eyalet ve şehirlerin idaresiyle ilgili Sultan Sencer döneminde sadır olunan bazı menşurlarda sultanların bu hususta oldukça dikkatli davrandıkları özellikle göze çarpmaktadır.⁴ Bu açıdan bizzat fermanlarda görevlendirilen *valilerin* "*İslam âleminin saygın başkomutanı*", "*hizmetlilerimizden biri ... hizmetimizde halka gözetip iyi işler yaptı, iyi mizaçlı ve sadık biriydi*", "*onun soyu, karakteri ve hukuku, yüce ve güçlü devletimizde herkes tarafından bilinir. Mülkün iyiliği için verdiği emekler ve edindiği makamlar herkese malumdur,*" şeklinde devlete iyi hizmetler etmiş ve sultanların itimadına nail olmuş, tecrübeli, soylu, adil, ahlaklı ve sadık kimseler oldukları vurgulanmaktadır (el-Cüveynî, 1329, ss. 15, 17, 43; Ünal, 2014, ss. 64, 66, 96).

Resmi evraklardan anlaşıldığına göre hem siyasi hem de askeri bakımdan mülki idarenin en yetkili amiri olan *melik* veya *valiler*, sorumlu buldukları bölgelerin idari, mali, adli, asayiş vb. her türlü işinden sorumlu tutulmaktaydılar. Buna göre *divanın işlerinin yürütülmesini sağlamak, ordunun işlerini düzenlemek, eğer sınırda bulunuyorsa cihad yapmak, tacirler ve yolcular için deniz ve kara yolları ile geçitleri güvenilir kılmak, görevlileri teftiş etmek, iktâ sahipleri ve emniyetten sorumlu şahnelere işbirliği yapmak ve gerektiğinde liyakatli şahne ve görevliler tayin etmek, şehir ve vilayetin güvenliğini sağlayıp hırsızlara ve yol kesicilere aman vermemek, kalelere akıllı ve iş bilen güvenilir kimseler tayin etmek, bölge büyükleri başta olmak üzere hizmetinde bulunan emîrlerle istişare etmek, adâlet ve düzeni tesis etmek, şeriat kurallarının icrasını takip etmek, mazlumların hakkını kollamak, suçluları cezalandırmada kararlı olup suçların devamına mani olmak, haraç ve vergileri divanda belirlenen miktarda ve uygun yöntemlerle alınmasını temin etmek, haksızlık ve kanunsuzluklarla mücadele edip Divan-ı Mezâlim başkanının adil yargılama yapmasını sağlamak, emîr, hizmetliler ve kölelerin uyumlu bir şekilde çalışmalarını sağlamak, herkesin maaşını ve rızkını hakkıyla belirlemek, pazar fiyatlarını kontrol etmek, ölçü ve terazileri denetlemek, dul ve yetimleri korumak, devlet adamlarının halka zulmünü önlemek, gerektiğinde adli ve mali meseleleri Divan-ı A'lâ'ya bildirmek, şehrin büyükleri, ulemâ, kadı, imam, seyyid, şeyhlere teveccüh gösterip onları hi-maye etmek ve hayır işi yapanları desteklemek Selçuklu valilerinin başlıca görevleri arasında yer almaktaydı (el-Cüveynî, 1329, ss. 15, 18-20, 43-44, 77-80; Ünal, 2014, ss. 64, 69-70, 96-97, 136-137; Kurpalidis, 2007, ss. 109-112).*

³ Sultan Sencer, bir fermanında vali için "*Onu orada kendi halefimiz yaptık,*" ifadelerini kullanmaktadır (el-Cüveynî, 1329, s. 15; Ünal, 2014, s. 64).

⁴ Bu bağlamda Sultan Sencer'in, Cürcân vilayetine Emîr Muhammed İl-aba'yı tayiniyle ilgili fermanında "*yurdun dört bir yanına ve memleketin farklı bölgelerine muhtelif iş bilen temsilciler atayıp Müslümanların işlerinin tertip ve düzenini onlara emanet etmişizdir. Bunlardan birinin yanlış yaptığını görüp duyduğumuzda ihmal etmeden ve süre tanımadan onu azletmeyi görev bilmişizdir,*" şeklinde bu husustaki hassasiyeti göstermektedir (el-Cüveynî, 1329, s. 17; Ünal, 2014, s. 66).

Büyük Selçuklu devlet teşkilatı içerisinde Tuğrul Bey devrinden itibaren *melik* ve *valilerin* haricinde önemli vilayet ve şehirlerin *amîd* ünvanlı kişiler tarafından idare edildiğine de tanıklık etmekteyiz. *Siyasetnâme*'de (Nizamülmülk, 2003, ss. 174, 182) yüksek bir memuriyeti temsil eden bir unvan olduğuna işaret edilen *amîd*, Sâ mânî ve Gazneliler devrindeki uygulamalarından da anlaşılacağı üzere idari ve mali teşkilata mensup kimseler için kullanıldığı görülmektedir (el-Hüseynî, 1999, ss. 4, 5, 40; Devletşah, 1994, s. 89; Köprülü, 2005, s. 93; Kafesoğlu, 1973, s. 142; Köymen, 1976, s. 98; Merçil, 1991, s. 55).

Haleflerinden bu makamı devralan Selçuklular, Horasan, Harezm, Belh, Isfahan, Hemedan, Merv, Diyarbakir, Basra, Irak ve Bağdad gibi önemli ve büyük eyalet ve eyalet merkezlerine siyasi, idari, askeri ve mali konularda yetki sahibi *amîd*ler görevlendirmişlerdi. *Melik* ve *valilere* eşdeğer bir statüye sahip olan *amîd*lere Selçukluların ilk dönemlerinden itibaren tesadüf etmekteyiz. Nitekim Tuğrul Bey Isfahan'a hakim olduğu zaman Ebü'l-Fazl Müzaffer'i buraya *amîd* tayin etmişti (Köymen, 2001, s. 203; Merçil, 2015, s. 90). Yine Selçukluların ilk Irak ve Bağdad *amîd*'i Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin (Sıbt İbnü'l-Cevzî, XVIII, 2013, ss. 505, 506) Cemaziyelahir 448 (Ağustos-Eylül 1056) tarihinden sonra adını zikrettiği Ebü'l-Feth el-Muzaffer b. Muhammed olmalıydı. Ondan sonra da Şevval 448'de (Aralık-Ocak/1056-1057) sultanın Vasıt'a gönderdiği Amîdü'l-İrak Ebû Nasr'dan (Ahmed b. Ali) bahsetmektedir. Bu tarihten itibaren Berkyaruk dönemine kadar Selçukluların Bağdad ve Irak'taki en yetkili âmirleri ekseriyetle *amîd*ler idi.⁵ Irak ve Bağdad *amîd*leri haricinde Horasan *amîd*inden de sık sık söz edilmektedir. Bu bâbdan Alp Arslan tarafından Horasan *amîdi* olarak atanan Muhammed b. Mansûr en-Nesevî'nin (öl. 494/1000-1001), bu göreviyle Melikşah, Böri Bars, Arslan Argun, Berkyaruk ve Sencer'e hizmet ettiğini ve Melikşah'ın Nizamülmülk'ün oğlu Cemâlülmülk'ü Horasan Amîdi Ebû Ali'ye öldürttüğünü biliyoruz (el-Bundarî, 1999, s. 75; el-Hüseynî, 1999, 22-23; İbnü'l-Esîr, X, 1989, s. 118-119). İlâveten Fahrüddeve b. Cehîr azledilince Diyarbakir'e Amîd Ebû Ali el-Belhî tayin edilirken Semerkand'ın alınmasından sonra Harezm Amîdi Ebû Tahir *nâib* olarak burada görevlendirilmişti (482/1089-1090) (İbnü'l-Esîr, X, 1989, ss. 143, 154).

Siyasi, idari, askeri ve mali konular başta olmak üzere hemen her mesele ile alakadar oldukları anlaşılan *amîd*lerin mevcut örnekler ve müdahil oldukları olaylar göz önüne alınarak görevlerine dair bazı tespitler yapmak mümkündür. Buna göre Irak ve Bağdad *amîd*leri Ebû Nasr Ahmed ve Ebü'l-Feth el-Hemedanî ile Hemedan *amîd*lerinin faaliyetleri bağlamında *maiyetlerinde mebzul miktarda asker bulunduğunu ve nizamı bozan hadiseler ve sultanın otoritesine muhalefet edenlere karşı mücadele ettiklerini* görmekteyiz (İbnü'l-Esîr, X, 1989, s. 104; Sıbt İbnü'l-Cevzî, XVIII, 2013, ss. 506, 508; XIX, ss. 64-68, 81, 156). Yine Reisü'l-İrakeyn ünvanıyla Irak *amîdi* tayin edilen Ebû Ahmed b. Abdülvahid en-Nihavendî ve diğer örneklerden hareketle *sultanın buyurduğu her türlü vazifeyi yapmanın, asayişini sağlama ve adaleti temin etmek maksadıyla mezalim tertip etmenin, halka hoşgörüyle muamele etmenin, sükûneti sağlamanın, suçlulara hak ettikleri cezaları vermenin, şehir ve bölgelerin geçit ve yollarına muhafızlar yerleştirip güvenliği sağlamanın, yolcu ve tacirlerin yol emniyetini temin edip ticaretin aksamaması için tedbir almanın, şehre mal girişlerini temin edip fiyat istikrarı sağlamanın, şehri onarıp bayındır kılmanın, hacılar ve hac yolunun emniyetini sağlamanın, miras işlerinin yürütülmesinin amîdlerin görevleri arasında olduğu* söylenebilir (el-Bundarî, 1999, s. 75; Sıbt İbnü'l-Cevzî, XIX, 2013, ss. 109, 119, 122; Köymen, 1976, ss. 99-100, 121-122; Köymen, 2001, ss. 204-207, 211; Merçil, 2015, ss. 91-92, 94, 98, 100, 103; Tokuş, 2016, s. 583). Bunların yanı sıra *amîd*ler vergilerin düzenli bir şekilde toplayıp belirlenen miktarı

⁵ Buna dair bkz: İbnü'l-Esîr, IX, 1989, ss. 473, 485-488, 492; X, ss. 30, 48, 99, 103, 104, 120, 142-143, 147, 153, 160, 193, 194, 244, 286, 292; Köymen, 1976, ss. 98-99.

merkezi hazineye göndermekle de mükellefti. Nitekim Tuğrul Bey'in Bağdad'ı üç yıllığına 400 bin dinar mukabilinde Ebü'l-Feth Muzaffer'e verdiği ve Amidülmülk el-Kündürî'nin bu konuda zaaf göstermesi dolayısıyla onu azarladığı, Alp Arslan'ın ise üç yıllığına 500 bin dinar karşılığında Ebû Said el-Kayinî'yi⁶ Bağdat *amîd*liğine atadığı malumumuzdur (İbnü'l-Esîr, X, 1989, s. 28; el-Bundarı, 1999, s. 24; Sibt İbnü'l-Cevzî, XIX, 2013, ss. 109, 116-117; Merçil, 2015, ss. 95, 98). Buna göre *amîd*lere verilen görev ve yönetme yetkisinin *idari ikta* hüviyetinde olduğu aşikârdır ve bu uygulama kimi kaynaklarda iltizam adıyla da anılmaktadır (İbnü'l-Esîr, X, 1989, s. 28, el-Bundarı, 1999, s. 24).

Nizamülmülk'ün (Nizamülmülk, 2003, s. 182) unvan sıralaması yaparken *vezir, tuğracı, müstevfi* ve *arz-ı sultan*'dan sonra Bağdad, Horasan ve Harezmi *amîd*lerini anması *amîd*'in konumu ve devlet kademesindeki makamını göstermesi açısından önemlidir. Ayrıca *amîd*lerin *Divan-ı Tuğra* başkanlığına veya vezirlik makamına atanabiliyor olmaları bu mansıbın büyüklüğüne işaret etmektedir (el-Bundarı, 1999, s. 102; Köymen, 2001, s. 203; Merçil, 2015, ss. 103-104)

*Melik, vali ve amîd*lerin haricinde er-Râvendî'nin (er-Râvendî, I, 1999, s. 123) *faziletleri, adaleti ve siyaseti güzelleştirir* dediği *reis* unvanı taşıyan kişiler de şehir ve eyaletlerde merkezi hükümetin temsilciliğini yapmaktaydı. Kaynaklardan anlaşıldığına göre *reis* tabiri hem yerel bir görevli, farklı zanaat ve esnaf gruplarının, siyasi ve dini fırkaların, mezhep, kabile ve cemaatlerin liderleri hem de sultan tarafından bir vilayet veya kente geniş yetkiler verilerek atanmış merkezi hükümetin en yetkili âmirini ima etmekteydi.⁷ Bizim bu başlık altında alakadar olduğumuz ise bunların sonuncusu yani *vali* veya *amîd*lere benzer bir yetkiye sahip olan eyalet veya şehir yöneticisi olan *reis*lerdir. Nitekim *Atebetü'l-Ketebe*'de (el-Cüveynî, 1329, s. 23; Ünal, 2014, s. 73) yer alan Reis Tâceddin Ebü'l-Mekârim'in atamasıyla ilgili fermanla "*bütün Mazenderan, Cürcan, Dihistan, Esterebad, Bistam ve Gülpayegân reisliğini ve bu şehirlerin içinde var olan her şeyin yetkisini ona devrettik*" şeklindeki ifade *reis*lerin hiyerarşi ve yetkilerini göstermesi açısından önemlidir. Yine Tuğrul Bey döneminde Hoy ahalisinin *reis*leri Yusuf b. Mekîn liderliğinde sultanın askerlerine direnip savaşması (Sibt İbnü'l-Cevzî, XIX, 2013, ss. 136-137; Köymen, 2001, s. 229), *reis*lerin aynı zamanda şehrin en yetkili mülkî âmirleri olduklarına dair bir başka somut örnektir. Dolayısıyla böyle bir yetkiyle mücehhez *reis*lere Büyük Selçuklularda sıklıkla rastlanmaktadır.

Sultan hâkimiyetinin temsilcisi olan *reis*lik makamına asil bir aileye mensup olup devlete sadakatle hizmet etmiş ve dürüstlüğüyle tanınan yerli halktan kimseler atanırdı (Kurpalidis, 2007, s. 117; Özeydin, 2013, s. 113). Gerek Sultan Sencer'in divanından sadır olunan fermanlarda gerekse de dönemin kaynaklarında bu hususa özellikle işaret edildiği gibi *reis*liğin tevarüs yoluyla intikal ettiğine de yer verilmektedir (el-Cüveynî, 1329, ss. 22-23, 26, 40; Ünal, 2014, ss. 71-72, 77, 93; İbnü'l-Esîr, X, 1989, ss. 378-379; el-Bundarı, 1999, ss. 100, 143). Bunun yanı sıra Nizamülmülk'ün torunu Osman b. Cemâlülmülk örneğinde olduğu üzere büyük devlet adamlarının yakınları da *reis* tayin edilebilmekteydi (İbnü'l-Esîr, X, 1989, s. 177).

Sultan Sencer döneminde *reis* atamasıyla ilgili *Atebetü'l-Ketebe*'de (el-Cüveynî, 1329, ss. 27-30, 41, 56; Ünal, 2014, ss. 73-76, 79-81, 94-95, 111; Lambton, 1973, ss. 390-393; Kurpalidis, 2007, ss. 119-120; Merçil, 2015, ss. 114-115) nakledilen dört fermanla hareketle *reis*lerin belli başlı görevlerini şu şekilde sıralamak mümkündür: "*Halkı hoş tutup onları nahoş olaylardan koruyarak, adaletle muamele etmek; seyyid, evliyâ, hâkimler, âlimler ve silah ehline karşı saygı ve hürmet göstermek; mezâlim tertip edip mazluma insaf ile davranıp onun hakkını zalimden almak;*

⁶ Tuğrul Bey'in muhtemelen yıllık 58 bin dinara Bağdad *amîd*liğini kendisine verdiği yazılmaktadır (el-Bundarı, 1999, s. 24).

⁷ *Reis*'e dair ayrıntılı bilgi için bkz: Lambton, 1973, ss. 386-391; Kurpalidis, 2007, ss. 116-121; Köymen, 2001, ss. 228-230; Sümer, 2007, ss. 543-544; Erdem, 2011, ss. 137-143; Özeydin, 2013, ss. 112-130; Merçil, 2014, ss. 107-118.

vergilerin usulünce alınmasını sağlayıp görevlilerin bu konuda aşırıya kaçmalarına mani olmak; güvenilir vergi amilleri atamak; görev tevdi ederken kanun ve şeriatı göre davranmak; bütün bölge, şehir ve konumlara güçlü, dindar ve bilgili temsilciler görevlendirmek; vergiler konusunda herkese eşit muamele etmek; yerleşik halk ve göçebelerin vermeye yükümlü oldukları haraç, öşür, mera vergilerini zamanında ödemiş iseler tahsildarların onlara karşı aşırıya kaçmalarını önlemek; olağanüstü durumlarda halkı haraç ve vergiden muaf tutmak, zayıf ve fakirleri zengin ve güçlülerden korumak; hüküm sahiplerinin yanında denetleyici olarak bilgili bir yardımcı bulundurmak; kadı mahkemesine âlim ve bilgili bir vekil tayin ederek onunla kadıları ve muhakemeleri denetlemek, miras konularına dikkatli olup, mirasçısı bulunmayan malı kendi ve kadının mührüyle mühürleyip hazineye teslim etmek; vakıfları kontrol edip vakıf işlerinin intizamlı bir şekilde yürütmesi için güvenilir bir vekil tayin etmek; eğitim kurumları ve camileri denetleyip eğitim-öğretim, vaaz ve imamlık vazifesini âlim, takvalı ve inançlı kimselere vermek; halkın can ve mal güvenliğini temin edip onları hırsız ve soygunculara karşı korumak; hırsız ve suçluları kadı ve âlimlere danışarak cezalandırmak; suçluya işlediği kusur ve suç kadar ceza vermek; halkın çevresini ve yolları hırsız, haydut, eşkıya ve yolsuzlardan temizleyip insanların emniyetli bir şekilde yolculuk etmelerini sağlamak; dinar ve dirhemlerin ayarlarını kontrol edip sahteciliği engellemek; fiyat istikrarı için gerekli tedbirleri almak; ölçü ve tartıyı sürekli denetleyip bu konuda muhtesibi uyarmak; şehir kapılarına iş bilen ve güvenilir muhafızlar tayin etmek; Divan-ı Şahneğî'den her daim haberdar olmak ve onların halka haksızlık etmelerini önlemek ve Divan-ı Riyâset ile ilgili bütün işlerde halkın ve devletin hayır ve iyiliğini düşünmek." Ayrıca söz konusu fermanlarda vilayetın ve şehrin soylularının, bütün halkın, görevlilerin ve ordunun onun hükmüne itaat etmesi, diğer memurların da onun karar ve yönlendirmesi olmadan her hangi bir şey yapmamaları buyrulmaktadır (el-Cüveynî, 1329, ss. 26, 41; Ünal, 2014, ss. 77, 94). Reis, kendisine tevdi edilen bütün bu görevleri başında bulunduğu Divan-ı Riyaset bünyesinde ve emrindeki görevlilerle yürütmekteydi (el-Cüveynî, 1329, s. 28; Ünal, 2014, s. 79; Lambton, 1973, ss. 368, 390, 391). Öte yandan Tuğrul Bey döneminde Reisi'î-Irakeyn hadisesinde olduğu gibi reislerin veraset vergisi gibi sabit olmayan bazı vergileri kaldırma yetkileri de bulunmaktaydı (İbnü'l-Esîr, X, 1989, s. 41). Yine reisler, sultan veya yönetim ile halk arasında bir vasıta rolü de oynamaktaydılar (el-Cüveynî, 1329, ss. 29-30; Ünal, 2014, s. 81).

Selçuklu eyalet-şehir teşkilatında idari-siyasi yönetim ile alakalı olarak *nâib* unvanına da tesadüf etmekteyiz. Bu tabir umumiyetle bir memuriyette başkasına vekâlet eden kimseler için kullanılmaktaydı (Gibb-Davies, 1997, s. 50) Konumuzla alakalı olarak *vali*, *âmid*, *reis* vb. eyalet-şehir yöneticilerini temsil ettiği gibi bunların ve diğer yöneticilerin yardımcıları veya onların yokluklarında işlerini yürütmek üzere tayin edilen görevlileri de ifade etmekteydi (Avcı, 2006, s. 311). Ayrıca kaynakların verdikleri bilgilerden hareketle *nâibü's-sultan* diye eyalet-şehir idaresinde *vali*, *âmid* ve *reis* benzeri sultan namına yönetim süren bir görevli olduğunu söylemek de mümkündür. Söz gelimi Atsız, Sultan Melikşah'a gönderdiği mektupta kendisini sultanın Suriye'deki *nâibi* olarak takdim etmekteydi (Sıbt İbnü'l-Cevzî, XIX, 2013, s. 340). Benzer şekilde İbnü'l-Esîr (VIII, 1987, s. 458), Semerkand'ın alınmasından sonra buraya tayin edilen Harezmi Amîdi Ebû Tahir için *nâibü's-sultan* ifadesini kullanmaktadır. Yine Melikşah zamanında Serahs'ta bulunan Mes'ud b. Tâcir (Nâcir) et-Türkmanî'nin de *nâibü's-sultan* olduğu yazılmaktadır (Sıbt İbnü'l-Cevzî, XIX, 2013, s. 386). *Nâibü's-sultan* ile kast edilen her zaman için *vali*, *âmid* ve *reis* gibi yöneticiler mi yoksa ayrı bir unvan-görevli mi olduğu açık değildir. Ancak Sultan Sencer'in Ebü'l-Feth Yusuf'un kardeşi Müeyyed Muzaffer ve Kıvâmüddin İnanç Kutluğ Bilge'yi Rey şehrinin *nâibliğine* (*niyâbet-i eyalet-i şehri Rey, niyâbet-i hazret*) tayinleriyle ilgili fermanlar (el-Cüveynî, 1329, ss. 43-44, 70-72;

Ünal, 2014, ss. 96-97, 128-129; Lambton, 1963, s. 382; Kurpalidis, 2007, ss. 111, 112) *nâibin* Selçuklu taşra teşkilatında müstakil bir unvana tekabül ettiği ihtimalini güçlendirmektedir. Bu bağlamda söz konusu fermanlarda Müeyyed Muzaffer ve Kıvâmüddin'e eyalet-şehir *vali*, *âmîd* ve *reislerin* kine eşdeğer yetkiler verilmişti (el-Cuveynî, 1329, ss. 42-44, 80-83; Ünal, 2014, ss. 96-98, 128-130; Kurpalidis, 2007, ss. 111-112).

Vali, *âmîd* ve *reislerin* yanı sıra çalışmamızın devamında da ele alacağımız diğer pek çok yöneticinin, bulunmadıkları zamanlarda ve yerlerde kendilerine vekâlet edecek *nâibler* atamaları da yaygın bir uygulamaydı. Özellikle pek çok şehri ve yerleşim alanını bünyesinde barındıran eyaletler veya büyük şehirlerde âmirler, yönetim merkezi dâhil olmak üzere yetki alanlarında bulunan idari birimleri idare etmeleri için *nâibler* görevlendirmektedirler. Nitekim Musul valisi Kürboğa'nın Hısn-ı Keyfâ'ya Türkmen Emîri Musa'yı ataması gibi kendisine bağlı şehirlere *nâibler* tayin ettiği malumumuzdur (İbnü'l-Esîr, X, 1989, s. 279). *Nâib* atamaları, Reşidüddin'in Bistam *reisi* Şerafüddin'e *nâib* yapılması örneğinde olduğu üzere doğrudan sultan tarafından tayin edildikleri gibi bizzat şahısların kendi tasarruflarıyla da gerçekleşebiliyordu (el-Cüveynî, 1329, ss. 44, 56; Ünal, 2014, ss. 74, 98; İbnü'l-Esîr, X, 1989, s. 303).

Büyük Selçuklu eyalet-şehirlerinin siyasi-askeri idare teşkilatında en yüksek makamı teşkil eden *melik*, *vali*, *amîd*, *reis* ve *nâiblerin* altında ise *şahneler* yer almaktaydı. *Şahne*'nin fonksiyon ve göreviyle alakalı tartışmalar sürmekle birlikte genel kabul onun bir bölgenin, eyaletin veya şehrin emniyetini sağlamakla yükümlü emîr veya askeri vali olduğu yönündedir (Lambton, 1963, s. 384; Kurpalidis, 2007, s. 124; Köymen, 2001, s. 218; Özeydin, 2014, s. 477-478; Merçil, 2010, s. 292). Büyük Selçuklu eyalet-şehir yönetiminde önemli bir kurum olduğunu müşahade ettiğimiz *şahneliğin*, Selçuklu öncesi İslam eyalet ve şehirlerinde bir anlamda emniyet âmiri vazifesi gören *şurta* teşkilatının yerine kâim edildiğini söylemek mümkündür. Şurta, İslam devletlerinde şehirlerde emniyet ve asayişin sağlanması, düzenin korunması, suçluların takibi ve yakalanması, isyanların bastırılması, hapishanelerin denetimi vb. görevleri yürütmekle mükellefi (Zetterstein, 1997, s. 585; Yılmaz, 2010, s. 242; Keleş, 2017, s. 59). Nitekim bu kurumun başında bulunan *sâhibü's-şurta*'ya Selçuklu iktidarının ilk zamanlarında ve Berkyaruk dönemine kadar olan süreçte zaman zaman tesadüf etmekteyiz. Söz gelimi 458 (1065-1066) ve 487 (1094-1095) yıllarında Bağdad'da meydana gelen olaylara müdahalede *sâhibü's-şurtanın* aktif rol aldığı kaydedilmektedir (İbnü'l-Cevzî, XVI, 1992, s. 95; XVII, 1992, s. 14; İbnü'l-Esîr, X, 1989, s. 202). Söz konusu örneklerde *sâhibü's-şurtanın* kimliğiyle alakalı bir bilgi verilmediği için şahne ile aralarında bir münasebet olup olmadığı konusunda bir tespitte bulunmamız zordur. Öte yandan söz konusu *sâhibü's-şurtaların* Abbasi halifesi tarafından atanmış olması da ihtimal dâhilindedir. Buna karşın Selçukluların *şurta* teşkilatını tasfiye edip onunla benzer yetki ve salahiyetlere sahip şahnelik kurumunu ikame ettikleri açıktır.⁸ Selçukluların erken dönemlerinden itibaren hemen her bölge, eyalet ve şehirde bir *şahnenin* mevcut olduğu kaynakların verdikleri bilgilerden anlaşılmaktadır.⁹ Bu anlamda Selçukluların Bağdad'a hakim oldukları ilk yıllardan başlamak üzere *vali*, *amîd* ve *reisler* ile birlikte hilafet merkezine bir de *şahne* atadıkları malumumuzdur (İbnü'l-Esîr, X, 1989, ss. 28, 48, 99; el-Bundarî, 1999, s. 76). Benzer bir durum diğer Selçuklu şehirleri için de geçerliydi. Zira 455 (1063) yılında isyan eden Hemedan halkı, hem *amîd* hem de *şahnenin* adamlarından pek çok kimseyi öldürmüşlerdi (Sıbt İbnü'l-Cevzî, XIX, 2013, s. 156). Yine Selçuklular devrinde Batınî faaliyetlerinden bahsedilirken ilk defa Sâve *şahnesinin* onlar hakkında tahkikat başlattığı kaydedilmektedir (İbnü'l-Esîr, X, 1989, s. 258).

⁸ Büyük Selçuklularda şahneye dair ayrıntılı bilgi için bkz. Lambton, 1963, 365-394; Kurpalidis, 2007, ss. 122-128; Özeydin, 2014, ss. 477-478; Merçil, 2010, ss. 477-504; 2015, ss. 117-125.

⁹ Büyük Selçuklular devrinde şahnelik vazifesini yürüten kişilere dair bkz. Merçil, 2015, ss. 119-124.

Gerek *Atabetü'l-Ketebe*'de yer alan fermanlarda ve gerekse de kaynakların verdikleri bilgiler *şahnelerin halka iyi muamele edip onları rahat ettirmek; imâm, ulemâ, kadı gibi din adamlarına saygı göstermek ve divan işlerinde onlara danışmak; zengin-fakir, meşhur-gariban bütün halk ile güzel geçinmek ve halkı hoşnut tutmak; halkın güvenliğini sağlayıp onları yankesiciler, hırsızlar ve ordu mensuplarının zulmünden korumak; halkı rahatsız eden ayyâr, hırsız vb. ehl-i fitne gruplarını bertaraf edip şehri ve çevresini onlardan temizlemek; suçluları cezalandırıp onları himaye edenlere karşı gerekli tahkikatları yapmak; toplum düzenine ve genel ahlaka mugayir faaliyetlere son vermek; vekillerinden halka zarar verenleri divan işlerinden uzaklaştırmak, isyanları önlemek ve bastırmak; kadıların verdikleri kararları uygulamak; vergilerin toplanması sırasında âmillere yardım etmek* gibi görevleri yürüttüklerini göstermektedir (el-Cüveynî, 1329, ss. 61-66; Ünal, 2014, ss. 116-117; İbnü'l-Esîr, X, 1989, ss. 158, 204, 258, 271, 278; İbnü'l-Cevzî, XVI, 1992, ss. 147, 157, 184, 241, 255; Sıbt İbnü'l-Cevzî, XIX, 2013, ss. 156, 422, 511; Lambton, 1973, ss. 384-386; Kurpalidis, 2007, ss. 125-127; Özeydın, 2014, ss. 479-480; Merçil, 2015, ss. 117-118; Tokuş, 2017, s. 455).

Bağdad, İsfahan, Cüveyn, Merv, Belh gibi Selçuklu şehirleri başta olmak üzere büyük ve önemli şehirlerde özellikle Muhammed Tapar devrinden itibaren askeri vali statüsünde *vali, amîd, reis* ve *nâiblerin* de yetkisine sahip *şahnelerin* atamalarına tanıklık etmekteyiz. Bu bağlamda Rebiyülahir 503'te (Ekim-Kasım 1109) Muhammed Tapar tarafından Bağdad ile birlikte Irak şahnesi olarak tayin edilen Bihrûz el-Hâdim, hem sultanın temsilcisi hem de hukuk ve asayişin sağlanmasından mesul idi (Keleş, 2015, ss. 453-454). Nitekim eyalet ve şehirlerin en yetkili mercileri olarak *vali, amîd* ve *reisliğin* şahnelik ile birleştirilerek tek bir şahsın uhdesine verilmesi bizzat sultan fermanlarında da rastlanılan bir durumdur. Sultan Sencer'in Emîr Kumac'ı (er-Râvendî, I, 1999, ss. 173-174) ve torunu Ebü'l-Feth İmâdeddin b. Ebî Bekr'i Belh *şahne* ve *valisi* tayin etmesi bunun örneklerindedir (el-Cüveynî, 1329, ss. 74-80; Ünal, 2014, ss. 131-138). Yine Bağdad *şahnesi* Mes'ud b. Bilal'in kaynaklarda Bağdad valisi şeklinde de anılması iki unvanın aynı yetkiye sahip kişiye işaret ettiğini göstermektedir (İbnü'l-Esîr, XI, 1989, s. 110; el-Bundarı, 1999, s. 213). Hakeza Selçuklu ülkesinde meskûn bulunan göçebe Türkmen gruplarının devlet nezdindeki işlerini yürütmek, onların *reisleri* nezdinde sultanı temsil etmek, onların yerleşik halkın mülklerine zarar vermelerini engellemek; kendilerine otlak ve su tahsis edilmesini sağlamak ve onlar ile alakalı vuku bulması muhtemel anlaşmazlıkları önlemek maksadıyla da *şahne* atanmaktaydı (el-Cüveynî, 1329, ss. 80-82; 84-85; Ünal, 2014, ss. 138-139, 143-144; Lambton, 1963, ss. 385-386; Merçil, 2015, s. 118). Öte yandan Selçukluların Bağdad ve Irak *şahneleri* mevcut vazifelerinin haricinde Abbasi halifesi nezdinde sultanın temsilcisi ve elçisi olarak da görev yapmaktaydı (Lambton, 1963, s. 384; Merçil, 2015, s. 118).

Şahneler kendilerini ilgilendiren ve esas olarak güvenlikle alakalı işlerini *Divan-ı Şahnegi* adı verilen hususi divanlarında yürütmekteydiler. Bu divanda *şahneye* bağlı çalışan *vezir, kethüda, hizmetçi* ve *mutemet memurlar* olduğu gibi (el-Cüveynî, 1329, ss. 29, 41, 61; Ünal 2014, ss. 80, 94, 117; Özeydın, 2014, s. 486; Merçil, 2015, s. 124; Keleş, 2015, s. 471-472), *şahnenin* yokluğunda ve ona bağlı şehir ve yerlerde ona vekâlet eden *nâibler* de bulunmaktaydı. Bu baktan Sâlâr el-Farukî ve Humartekin eş-Şarabî, Bağdad Şahnesi Sa'düddeve Gevherayın'ının *nâibleri* idiler (İbnü'l-Esîr, X, 1989, s. 158; Usta, 2013, s. 103). Yine Bağdad Şahnesi İlgazî, 499'da (1104-1105) Târik-i Horasan'da asayişini temin etmek maksadıyla kendisine vekâleten yeğeni Belek'i göndermişti (İbnü'l-Esîr, X, 1989, s. 319). Ayrıca Selâhaddin Eyyûbî'nin dedesi Şâdi ve babası Necmeddin Eyyûb'un Irak Şahnesi Bihrûz el-Hâdim'in Tekrit'teki *nâibleri* olduğunu biliyoruz (Keleş, 2015, s. 466).

Şahnelerin haricinde Büyük Selçuklu şehirlerinin siyasi-askeri idare sistemi içerisinde çeşitli derecelerde *iktâ* sahipleri (muktâ'), *sipehsâlâr* (ordu komutanları) ve asesler (gece bekçileri) de görev almaktaydılar (el-Cüveynî, 1329, ss. 44, 53, 57, 83; Ünal, 2014, ss. 81, 98, 106, 141; Lambton, 1963, ss. 367, 381).

Mali İdare

Siyaset kültüründe *iktisat veya mali sistem, iktidarların teminatı veya yıkılışlarının sebebi* (Gazali, 2004, s. 86) olarak görülmektedir. Dolayısıyla kaynağını halktan ve topraktan alan maliye, devlet başkanlarının ve sultanların bekası açısından kritik bir öneme sahiptir. Hal böyle olunca *sultanın mali sistemi adil bir şekilde düzenlemesi yani reyadan öşür ve haraç alırken hakkaniyetli davranması* siyasetnâmelerde sıklıkla tembih edilmektedir (Gazali, 2004, ss. 79-80). Bu anlamda Büyük Selçuklu Devleti'nin teşkilatlanmasında önemli katkıları bulunan Nizamülmülk (Nizamülmülk, 2003, s. 39) de devletin bayındır olması ve saltanatın uzun ömürlü olmasını, maliye dairesinin adaletle işletilmesine ve memurlarının kanunlar çerçevesinde vazifelerini yürütmelerine bağlamaktadır. Selçuklular çağında bu konuda istismarlar söz konusu olsa da Sultan Sencer'in divanından sadır olunan fermanlarda vergilerin divan tarafından belirlenen ölçüde toplanması ve halka yumuşaklıkla muamele edilmesi özellikle vurgulanmaktadır (el-Cüveynî, 1329, ss. 20, 60; Ünal, 2014, ss. 70, 115).

Bu açıdan Büyük Selçuklu Devleti'nde devletin güç ve devamlılığına dair hassasiyetler taşıyan maliye veya iktisata karşılık gelen idari birim *Divan-ı İstifâ*'ydı. Bu müessese esas itibarıyla konumuzu teşkil eden eyalet ve şehirlerde kurulan divan şubeleri (Eyalet İstifâ Divanı) vasıtasıyla oluşturulan mali bir kontrol açısından beslenmekteydi. Dolayısıyla eyalet ve şehirlerin mali idaresi, *Divan-ı İstifâ*'nın bünyesinde ve doğrudan sultan tarafından tayin edilen görevlilerce yürütülmekteydi. Bu bağlamda sultan fermanı ile göreve gelen yukarıda bahsini ettiğimiz eyalet ve şehirlerin en büyük mülki amîrleri olan *vali*, *amîd* ve *reis*lerin sultan otoritesinin temsilcileri olarak gerektiğinde güvenilir vergi *âmilleri* veya mutasarrıflar tayin etmek, haraç ve vergilerin divanda belirlenen miktarda ve uygun yöntemlerle alınmasını sağlamakla yükümlü olduklarını gördük. Yani *vali*, *amîd* ve *reis*lerin aynı zamanda mali görevliler üzerinde bir kontrol ve denetim yetkisine sahip oldukları kaynakların verdikleri bilgilerden anlaşılmaktadır.

Bununla birlikte eyalet ve şehirlerde bulunan *Eyalet İstifâ* Divanlarının başında müstevfi veya âmil denilen memurlar bulunmaktaydı. *Atabetü'l-Ketebe*'de hem *müstevfi* hem de *âmil* atanmasına dair ferman örnekleri mevcuttur. Bunlardan ilki Merv *Divan-ı İstifâ müstevfiliğine* Zeyneddin Ebü'l-A'lâ Said el-Hüseyin el-Müstevfi'nin tayiniyle alakalıdır. Buna göre aynı zamanda başkentteki *Divan-ı İstifâ* başkanlığını da yürüten Zeyneddin, uzun yıllar Merv *müstevfi* vekilliği görevinde bulunmuş ve bu görevi Reşideddin adındaki nâibi aracılığıyla deruhte etmişti. Ancak nâibinin işleri yürütememesi sebebiyle bizzat Zeyneddin, müstevfi olarak Merv'e yollanmıştı (el-Cüveynî, 1329, ss. 46-48; Ünal, 2014, ss. 99-102; Merçil, 2015, s. 107). Söz konusu fermana Zeyneddin, müstevfi payesiyle Merv'e bağlı bütün şehir, köy, bucak ve kasabaların mali işlemlerinden sorumlu tutulmuştu. Ayrıca *eski ve yeni hesapları kayıt altına almak; vergilerin intizamlı ve belirlenen miktarda toplanmasını sağlamak; her bölgeye doğruluk ve emanetten vazgeçmeyen güvenilir ve iş bilen vekiller göndererek mali işleri yürütüp kayıt altına almak; haraç ve seyyidlerin tahsisat miktarları, maaşları, medrese, cami ve benzeri mekânların giderlerini belirleyip bütün hak sahiplerinin haklarını tayin ve harcamaların doğru bir şekilde yapılmasını sağlamak; haksız alınan vergi ve gelirleri sahiplerine iade etmek; hesap defterlerini kontrol edip tespit edilen hataları telafi*

etmek gibi vazifeleri yapmakla da yükümlü tutulmuştu (el-Cüveynî, 1329, ss. 46-48; Ünal, 2014, 100-101; Köymen, 1964, 339). Öte yandan Merv bölgesinin ileri gelenlerinin ona saygı ve hürmet göstermeleri ve *emûr-i sipehsâlârların naiblerinin* de görevlerinde ona yardım etmeleri buyurulmaktaydı (el-Cüveynî, 1329, s. 48; Ünal, 2014, s. 101). Mevcut örneklerden hareketle *müstevfîlerin* daha ziyade Merv gibi Selçuklu'ya başkentlik yapmış şehirlerde görevlendirildiklerini söylemek mümkündür. Başkent dışındaki şehir ve eyaletlerde ise âmil görev yapmaktaydı. *Âmiller*, görev yaptıkları eyalet ve şehre bağlı olarak sultan, vezir veya *vali, reis* ve *amîdler* tarafından atanabilmekteydiler. Söz gelimi *Atabetü'l-Ketebe*'de (1329, s. 60; Ünal, 2014, s. 115) yer alan bir fermana göre Cürcân'a Hâce Amîd'in *âmil* olarak tayin edilmesi bizzat sultan tarafından yapılmıştı. Yine Sultan Alp Arslan'ın Bağdad âmilliğine Ebü'l-Abbas el-Havafî'yi getirdiğini biliyoruz (İbnü'l-Esîr, X, 1989, s. 65). Bunun yanı sıra Nizamülmülk'ten sonra vezir olan Tâcülmülk'ün *âmil* atama yetkisine sahip olduğu belirtilmektedir (İbnü'l-Esîr, X, 1989, s. 184). Benzer şekilde kaynaklarda valilerin âmillerinden de söz edildiğine tanık olmaktayız (İbnü'l-Esîr, X, 1989, s. 444; er-Râvendî, I, 1999, s. 129). *Âmiller* de *müstevfîler* gibi *Divan-ı İstifâ*'nın işlerini düzenleyip yürütmek, kararlaştırılmış oranda vergi ve haraçları tahsil etmekle mükelleflerdi¹⁰ (Nizamülmülk, 2003, s. 39; el-Cüveynî, 1329, s. 60; Ünal, 2014, s. 115; Köymen, 1964, s. 344; Erkal, 1991, s. 59; Merçil, 2015, s. 72). Ancak *âmiller*, belirlenen vergi miktarını değiştirmekten men edildikleri gibi halka iyi muamele etmek ve gerektiğinde mükelleflere yani reayaya destek olmaları da buyurulmaktaydı (Nizamülmülk, 2003, s. 39; Köymen, 1964, s. 344). Yaptıkları işin ehemmiyeti ve neticesinin devletin refahı ve geleceği açısından bir takım önemli hususiyetler barındırması dolayısıyla Nizamülmülk (2003, s. 39), sultanın her daim *âmillerin* ahvalinden haberdar olması ve hatalarını kesinlikle affetmemesi gerektiğini ifade etmektedir. Selçuklu şehir ve eyaletlerinde *âmillere* bağlı olarak *muhassıl* ve *mutasarrıf* adını taşıyan vergi tahsildarları da görev yapmaktaydılar (Köymen, 1964, s. 344; Merçil, 2015, s. 72).

Dini-Hukuki İdare

Büyük Selçuklu Devleti'nin eyalet ve şehirlerinin dini veya hukuki idaresi, devletin bu konudaki genel yönetimiyle benzer bir yapıya sahipti. Buna göre hukuki idare *vali, sahib-i divan-ı mezâlim, reis* vb. üst düzey devlet adamlarının başkanlık ettiği *Divan-ı Mezâlim* mahkemeleri ile kadının başında bulunduğu şer'î mahkemelerce yürütülmekteydi. Dini idare ise yine *kadı, şahid, müftü, hatîb, imam, müezzin, şeyhülislam, vakıf temsilcisi, muhtesib* ve *mezhep-dini cemaat reislerinin* de içine dâhil edildiği görevlilerce deruhte edilmekteydi.

Büyük Selçuklularda ekseriyetle sultan veya onun *nâibi* sıfatıyla *vezirin* başkanlık ettiği *Divan-ı Mezâlim*, en yüksek adli ve idari yargı organı hüviyetindeydi. Bizzat *mezâlim* tertip eden Nizamülmülk'ün (Nizamülmülk, 2003, s. 30) işaret ettiği üzere *Divan-ı Mezâlim*, halka adalet ve güven vermek, zalim ve müstebitleri ise suç işlemekten alıkoymak ve caydırmak gibi bir özelliğe sahipti. Bu gelenek, Selçuklu iktidarının bir parçası olan, eyalet ve şehirlerde de, sultan otoritesinin temsilcileri olarak *melik, vali* ve *reis* gibi görevlilerce veya onların nezaretinde *sahib-i divan-ı mezâlim*¹¹ tarafından icra edilmekteydi (Nizamülmülk, 2003, s. 30; el-Cüveynî, 1329, s. 20; Ünal, 2014, s. 70; İbnü'l-Esîr, IX, 1989, s. 350; Sıbt İbnü'l-Cevzî, XIX, 2013, s. 120; Köymen, 1964, ss. 372-373; Kurpalidis, 2007, s. 129). *Divan-ı Mezâlim*, daha ziyade şer'î mahkemelerin görev alanına dâhil olmayan veya kadıların karara bağlamakta zorlandıkları davalar ile idari şikâyetlere çözüm bulmak ve uygulamak ile meşgul olurdu (Köymen, 1964, ss. 371-372; Yeniçeri, 2004, s. 516).

¹⁰ Bundan farklı olarak âmillerin, sivil vali ve memur statüsüne de haiz olduklarına dair bkz: Köymen, 2001, ss. 187-188, 221-222.

¹¹ *Emîr-i dâd*'ın *Divân-ı Mezâlim*'e başkanlık etmesine dair bkz: Merçil, 2011, s. 214-229.

Şer'î mahkemelere ise sultanların adaleti sağlamak ve yaymak gayesiyle bu konudaki yetkilerini devrettikleri *kadılar* başkanlık etmekteydi. *Kadılar* milletin, dinin, hikmetin ve adaletin gözetleyici ve koruyucuları olup sultanın vekili konumundaydılar (Zencanî, 2005, s. 216). Her daim büyük, mühim ve nazik bir iş olduğu vurgulanan vazifeleri (Nizamülmülk, 2003, s. 58; el-Cüveynî, 1329, s. 45; Ünal, 2014, s. 98) dolayısıyla *kadılar*ın alim, dindar ve kanaatkar kimselerden seçilmesi ve haksızlığa meyletmemeleri için de liyakatleri ölçüsünde kendilerine aylık verilmesi gerektiği belirtilmektedir (Nizamülmülk, 2003, s. 58). Ayrıca tanınmış ulema veya fakihlerle kan bağıının bulunması da kadı olarak tayin edilmede önemli bir referans kabul edilmekteydi. Nitekim bu cihetten kadılık makamına atamalarda baba-oğul silsilesi çok sık rastlanan bir durumdu. Buna dair, hem sultan Sencer'in divanından sadır olan fermanlarda hem de kaynaklarda çok sayıda örnek mevcuttur (el-Cüveynî, 1329, s. 10; Ünal 2014, s. 58; İbnü'l-Esîr, X, 1989, ss. 213,307; XI, s. 66). *Kadılar* doğrudan sultan fermanıyla tayin edildikleri gibi *vezir* ve *valiler* tarafından da atanabilmekteydiler (el-Cüveynî, 1329, s. 10, 45; Ünal 2014, s. 58, 98; es-Silefî, 1993, s. 131; İbnü'l-Esîr, X, 1989, s. 550; el-Bundarî, 1999, s. 8).

Büyük Selçuklu şehir ve vilayetlerinin adalet ve din işlerini yürüten *kadılar*ın atamalarıyla alakalı *Atebetü'l-Ketebe*'de yer alan fermanlarda onların “*genel ve özel herkesi kabul edip davalara bakmak; dava taraflarını eşit tutup bu konuda şeriatın hükmettiği şekilde davranmak; havasavam, tanınmış-tanınmamış, zengin-fakir ayrımı yapmadan herkesi hükümler ve olaylar karşısında eşit tutmak; davalarda şahitlere hassasiyet gösterip onları dinleme konusunda ihtiyatlı davranmak; yetimlerin mallarını korumak ve yetişkinlik çağına gelene kadar onları ve mallarını emin ve güvenilir kişilere emanet etmek; emanetler, senetler ve dava kayıtlarını muhafaza etmek; tapu ve sicil kayıtlarını korumak; bozguncuları ve mütecevizlerin zulümlerini önlemek; tartıların ayarlarını ve fiyatları kontrol ve düzenleme konusunda çaba göstermek; vakıflardan gelen gelirleri kontrol etmek, vakıf işlerini düzenlemek ve gelirlerinin uygun şekilde ve önceden belirlenen yerlere ve kişilere ödenmesini sağlamak*” gibi vazifeleri yapmakla yükümlü oldukları anlaşılmaktadır. Yine *kadılar*ın bahsini ettiğimiz vazifelerini yürütürken Kur'an, Hz. Peygamber'in sünneti, ilk dört halife, İmam Ebû Hanife'nin ve kendilerinden önceki imamların karar ve eserlerini esas alarak hüküm vermeleri buyurulmaktadır. (el-Cüveynî, 1329, ss. 10-13, 45-46, 51-52; Ünal, 2014, ss. 59-61, 98-99, 105-107; Kurpalidis, 2007, ss. 130-132). Bunların yanı sıra *kadılar*ın, kimi siyasi hadiselerde arabulucu ve elçi olarak görev yaptıkları, muhtemel saldırılara karşı şehri yağma ve kıtalden korumak adına halka liderlik edip şefaathçi olduğu, muhalif kimi dini fırkalara karşı silahlı ve fikri mücadele verdikleri de malumumuzdur (İbnü'l-Esîr, X, 1989, ss. 37, 211, 214, 271, 276, 347, 450). *Kadılar*ın verdikleri hükümlerin infaz ve icrası ise *şahne* veya *emîr-i sipehsâlârların nâibleri* tarafından gerçekleştirilmekteydi (el-Cüveynî, 1329, ss. 13, 45-46; Ünal, 2014, ss. 61, 99). Ayrıca fermanlarda *kadılar*ın görevli buldukları şehir ve eyalet merkezlerine veya onlara bağlı yerlere din ve şeriat işlerinin gerektiği gibi yürütülmesi için dürüst, takvalı ve âlim vekiller tayin etmeleri de emredilmektedir (el-Cüveynî, 1329, s. 13; Ünal, 2014, s. 61).

İslam dünyasının genelinde olduğu üzere Büyük Selçuklu eyalet ve şehirlerinde de *kadılık* meclisinde yani şer'î mahkemelerde *kadının* yanında *şahitler* de görev yapmaktaydı. *Şahitler*, resmi bir görevli olarak mahkemelerde bir anlamda noter görevi yapmakta olup görülen dava ve muamelelerin açık ve dürüst bir şekilde yapıldığını ispat amacıyla mahkemede hazır bulunup isimleri belgelere kaydetmekle mükelleflerdi (Apaydın, 2010, s. 279). Bizzat *kadı* tarafından seçildiği anlaşılan (İbnü'l-Cevzî, XVII, 1992, s. 29; İbnü'l-Esîr, IX, 1989, s. 27) *şahitler* hususunda, *Atebetü'l-Ketebe*'ye (el-Cüveynî, 1329, s. 12; Ünal, 2014, s. 59) konu olan fermanlarda, onlara

gerekli ihtimamın gösterilmesi *kadların* vazifesi arasında zikredilmektedir. *Kadılar* ile birlikte saygın bir konuma sahip oldukları anlaşılan *şahitlerin*, Vezir Amîdülmülk'ün 454 (1062) yılında Tuğrul Bey'in evlilik teklifini görüşmek üzere Halife el-Kâim Biemrillah'ın huzuruna çıkması sırasında onun maiyeti arasında yer aldıklarını da görmekteyiz (İbnü'l-Esîr, X, 1989, s. 37).

Büyük Selçuklu eyalet ve şehirlerinin dini idaresinde istihdamına tanık olduğumuz görevlilerden biri de *müftüdür*. *Müftü*, dini konularda bir meselenin açıklanması ve hükmünün belirlenmesi hususunda yazılı veya sözlü izahatta bulunan kimsedir. *Atabetü'l-Ketebe*'de (el-Cüveynî, 1329, s. 79; Ünal, 2014, 137) Selçuklu şehirlerinin dini yönetiminde isimleri anılan ve şahnelerin vazifelerinde kendilerine danışılması gerektiği belirtilen *müftülerin*, fetva işleri dışında tam olarak hangi görevleri yerine getirdiklerine dair ayrıntılı bilgiye sahip değiliz. Ancak Büyük Selçuklu ülkesinde İmam Ömer el-Harezmî'nin Belh vilayetinin hatiblik ve müftülüğünü yaptığı (İbnü'l-Esîr, XI, 1989, s. 255), Ebû Mansûr Sa'd b. el-Hasan b. el-Kâsım el-İclî'nin Hemedan müftüsü olduğu (İbnü'l-Cevzî, XVII, 1992, s. 68) ve Ebû Yusuf Ya'kub b. Süleyman el-Kâdî el-İsferâyînî'nin de Nizamiye Medresesi kütüphane müdürlüğünün yanı sıra aynı zamanda *müftü* olduğu kaydedilmektedir (Sıbt İbnü'l-Cevzî, XIX, 2013, s. 539).

Cami, tarih boyunca Müslüman ülkelerinde şehir hayatının ve şehirlerin gelişmesinde en önemli mekânlardan biri olmuştur. Dolayısıyla Müslümanların günlük hayatlarında namaz ibadetlerini eda ettikleri yer olan camide görevli *imam*, *hatip* ve *müezzinler* de şehir ve eyaletlerin dini idaresinin önemli birer temsilcileriydiler. Namazın çok nazik bir iş ve konu olduğunu vurgulayan Nizamülmülk (2003, s. 61), sultanın *imam* ve *hatipleri* dindar, *Kur'an-ı Kerim*'i iyi bilen ve din ilimlerine vakıf kimselerden seçmesi gerektiğini belirtmektedir. Bu cümleden aynı kaidenin *müezzinler* için de geçerli olduğunu söylemek mümkündür. Ulemâ sınıfından olmaları hasebiyle devlet adamlarının kendilerine saygı ve hürmet göstermeleri tembihlenen *imam*, *hatip* ve *müezzinler*, hem *Atabetü'l-Ketebe*'de (el-Cüveynî, 1329, ss. 31, 83; Ünal, 2014, ss. 84, 141) hem de diğer kaynaklarda sıklıkla anılmaktadırlar. Buna göre Şeyhülislam Ziyâeddin Ebû Muhammed el-Fazl b. Muhammed b. İbrahim ez-Ziyadî'nin Serahs *hatîbliğine* atanmasıyla ilgili fermanda, şehrin dini işlerinin sorumluluğunun onun uhdesine bırakıldığı ve ayrıca Cuma günleri minberde hutbe okumak, Cuma Camii'nde eğitim vermek ve halka vaaz vermekle vazifeli olduğu kaydedilmektedir. Bununla birlikte lazım geldiğinde oğlunu yerine vekil olarak bırakabileceği de ifade edilmektedir (el-Cüveynî, 1329, ss. 37-38; Ünal, 2014, ss. 90-91). Kaynakların Dımaşk *hatibi*, Musul *hatibi*, Nişabur *hatibi*, Tus *hatibi*, Belh *hatibi* gibi ibareler (İbnü'l-Esîr, X, 1989, ss. 69, 240, 398,529; XI, ss. 157, 255) kullanmalarından hareketle Bağdad dışında kalan şehir ve vilayetlerde aynı anda yalnızca bir *hâtibin* görevlendirildiğini veya bir baş *hatîbin* bulunduğunu söylemek yanlış olmasa gerektir. Nitekim Ebû Bekir Muhammed b. Abdülkerim el-Hatîb el-Belhî için *veliyü'l-hüttâb* ifadesinin kullanılması bu durumu teyit etmektedir (İbnü'l-Cevzî, XVII, 1992, s. 159). Halka namaz kıldırma görevli olan *imâm* ve *müezzin* ise hemen her camide bulunmaktaydı. Öte yandan Muhammed el-Mârîşkî'nin Tus *imâmı* (İbnü'l-Esîr, XI, 1989, s. 157) şeklinde anılması örneğini nazar-ı dikkate alarak her şehirde bir baş *imâmın* olduğunu söylemek de mümkündür. Büyük Selçuklu devri eyalet ve şehirlerinde *şeyhülislam* unvanını taşıyan kimselere de tesadüf etmekteyiz. Ortaçağ İslam dünyasında önde gelen ulema ve sûfilere verilen bir şeref payesi olarak bilinen ve ayrıca "*âlimlerin en kademlisi ve reisi*" manasında bir unvan olarak kullanılan bu mansıba sahip (İpşirli, 2010, s. 91) kimselerin Büyük Selçuklular devrinde ne tür görevleri yerine getirdiklerine dair kesin bir bilgiye sahip değiliz. Ancak Nizamülmülk'ün Hasan b. Said el-Menâfî'yi *reisliğin* yanı sıra Nişabur'a *şeyhülislam* olarak tayin ettiğini biliyoruz (ez-Zehabî, XXXI, 1993, ss. 117-118; Özeydin 2013, s. 114).

Vakıflar, Ortaçağ İslam dünyasının sosyal, ekonomik ve kültür hayatında oldukça önemli bir yere sahiptir. Vakıf müessesesinin idaresi ise ekseriyetle ulemâ sınıfa mensup kimseler tarafından yürütülmekteydi. Bu nedenle vakıfların yönetilmesinden sorumlu olan *vakıf temsilcisi*ni de dini-hukuki idare başlığı altında değerlendirmeyi uygun gördük. Nitekim İmam Azizüddin Esrû'l-İslam'ın Cürcan ve çevresinin vakıf sorumlusu olarak tayin edildiğini gösteren sultanın fermanı da vakıf işinin dini-şer'î bir hususiyet taşıdığını açıkça belirtmektedir (el-Cüveynî, 1329, s. 52; Ünal, 2014, s. 107). Yukarıda hem *reislerin* hem de *kaduların* vakıfların durumları ve işleyişleriyle alakalı bir kontrol yetkisine sahip olduklarından bahsettik. Bununla birlikte Selçuklularda vakıflar, *Divan-ı Evkâf-ı Memâlike* bağlı ve bir müteveli heyeti tarafından yönetilmekteydi. Eyalet ve şehirlerdeki vakıflar ise daha ziyade merkezi hükümet tarafından atanan ve muhtemelen yine *Divan-ı Evkâf-ı Memâlike* bağlı vakıf temsilcisi tarafından teftiş edilip idare edilmekteydi. Konuyla ilgili *Atabetü'l-Ketebe*'de (el-Cüveynî, 1329, ss. 52-55; Ünal, 2014, ss. 107-110) yer alan fermanlarda vakıf temsilcisi veya vekilinin *vakıf müteveli heyetinin* üzerinde bir yetkiye sahip olduğu anlaşılmaktadır. Buna göre İmam Azizüddin Esrû'l-İslam ve *nâibi* sıfatıyla Hâce Âmid Ziyâüddin'in Cürcan ve çevresinin bütün vakıflarından sorumlu kişi olarak atanmalarıyla alakalı fermanlarda onların *vakıflar ve vakıfnâmeleri tespit ve kontrol etmek; diğer mezhep ve gruplara ait vakıf belgelerini temin edip karşılaştırmak; geçmişteki ve mevcut gelirlerin kimlere, nerelere ve nasıl harcandığını tespit etmek; vakıflardan elde edilen hasılatın koşulları ve hükümleri doğrultusunda sarf edilmesini sağlamak; vakıfların işlerinin doğru bir şekilde yürütülmesini temin etmek; vakıf işlerini dürüst ve iş bilen kimselere emanet etmek; şayet belirlenen kurallar çerçevesinde gelirleri hak sahiplerine vermişler ise vakıf mutasarrıflarının görevleri devam ettirmelerine izin vermek, eğer usulsüzlük yapmışlar ise cezalandırılmaları için durumu divana rapor etmek; vakıfları gaspçılardan korumak; vakıfları ihyâ ve âbâd etmek* gibi görevleri yerine getirmek üzere vazifelendirildikleri yazılmaktadır. Ayrıca şehir ve bölge yöneticileri ve şahnelerinin de onlara yardımcı olmaları buyurulmaktadır.

“İyilikleri emretme ve kötülüklerden men etme” (*emri bi'l-ma'ruf ve nehyi eni'l-münker*) düsturu üzerine temellendirilen *hisbe* teşkilatının (*ihhtisab*), bizzat Sultan Sencer'in divanından çıkan bir fermanla, devletin ve memleketin istikrarı ve gelişimi bakımından neticesi ve işleri bütün halk için yararlı, din ve şeriat maslahatlarını ve kurallarını destekleyen bir işleve sahip olduğu vurgulanmaktadır (el-Cüveynî, 1329, s. 82; Ünal, 2014, s. 140). Bu açıdan görev itibarıyla Selçuklu eyalet ve şehirlerinin siyasi ve ekonomik boyutuyla da alakalı bir yönü bulunan *hisbe teşkilatı* ve yöneticisi olan *muhtesibi* dini-hukuki idare başlığı altında değerlendirmenin uygun olacağı kanaatindeyiz. Zira *hisbe*, dini kaideler çerçevesinde siyasi, sosyal ve ekonomik bakımdan ahlaklı bir toplum oluşturmak ve bu yönüyle kamu ahlak ve düzeninin sağlanması ve korunmasıyla ilgilenen bir kurumdur. Nitekim İmam Hâce Evhâdüddin'in Mazenderan *muhtesibliğine* tayin edilmesiyle ilgili fermanla, *hisbe/ihhtisab* işlerinin takva ve dini ehliyeteye dayandığı vurgulanmaktadır. Bu fermana göre Evhâdüddin'e *alış-verişlere hile karışmaması ve Müslümanların bundan zarar görmemesi için tartı ve ölçü aletlerinin doğru olup olmadığını teftiş etmesi emredilmektedir. Buna ilaveten Cuma Camii başta olmak üzere bütün camileri ve ibadet yerlerinin durumlarını, müezzinleri ve namaz saatlerini kontrol etmesi de buyurulmaktaydı. Söz konusu dini mekânların yakınında, halka açık yerlerde ve mezarlıklarda içki içilmesini yasaklaması, içenleri cezalandırması ve kadınlar ile erkeklerin ilim meclislerinde ve vaazlarda birlikte bulunmalarına engel olmakla da görevliydi* (el-Cüveynî, 1329, ss. 82-83; Ünal, 2014, s. 141; Kurpalidis, 2007, s. 137). Bu görevlerinin yanı sıra Nizamülmülk (2003, s. 61), *pazarlara getirilen malların kontrolü ve fiyat istikrarından da*

muhtesibin sorumlu olduğunu yazmaktadır. Öte yandan kaynakların verdikleri bilgilerden muhtesiblerin erkeklerin uygunsuz bir halde hamamlara girmelerine mani olmak, hamamların sularının halkı rahatsız edecek şekilde gelişi-güzel akıtılmasını engelleyip bunun için çukurlar kazılmasını sağlamak, gösteri maksadıyla kuşlarla (güvercinlerle) oyun oynanmasına ve gemicilerin Dicle üzerinde kadınlarla erkekleri bir arada taşımalarına mani olmak, kadınların belli bir saatten sonra geceleri gezinti maksadıyla dışarı çıkmalarını yasaklamak, Cuma günleri dükkânları açıp Cumartesi kapatan esnafı cezalandırmak (İbnü'l-Cevzî, XVII, 1992, ss. 24, 66, 73; Sıbt İbnü'l-Cevzî, XIX, 2013, s. 295) gibi görevleri yerine getirdikleri de anlaşılmaktadır.

Büyük Selçuklu eyalet ve şehir idaresinin dini-hukuki organizasyonuna *nakîb*leri de ilave etmek uygun olacaktır. Sözlükte “*hayırlı, seçkin kişi, bir topluluğun başkanı, vekili, kefilî ve emini*” anlamına gelen *nakîb*, tarihsel süreçte Hz. Fatıma ile Hz. Ali'nin soyundan gelen seyyid ve şerîf diye adlandırılan Ehl-i Beyt mensuplarıyla, Hz. Peygamber'in amcası Abbas'ın soyundan gelenlerin meseleleriyle ilgilenmek üzere devlet tarafından tayin edilen memurları ifade etmekteydi. Bunlardan Hz. Ali'nin soyundan gelenlerin *nakîbine Nakîbü't-Tâlibiyyûn* veya *Nakîbü'l-Aleviyyûn*, Hz. Abbas'ın soyundan gelenlerin *nakîbine* ise *Nakîbü'l-Abbasiyyûn* veya *Nakîbü'l-Haşimîyyûn* denilirdi (Uyar, 2006, s. 321; Özeydın, 2014, s. 101). Aynı zamanda söz konusu cemaatlerin devlet nezdindeki temsilcileri konumunda olan *nakîblik* uygulamasını Büyük Selçuklular da devam ettirdiler. Bu konuya dair *Atebetü'l-Ketebe*'de bir atama fermanı da yer almaktadır. Ferman, Murtaza Cemâleddin Ebü'l-Hasan el-Alevî'nin Gürgenç, Dihistan, Esterebâd ve bu vilayetlere bağlı bölge ve nahiyelerin seyyidlerinin *nakîbi* olarak tayiniyle ilgilidir. Fermana Seyyid Cemâleddin'in bütün Gürgenç, Dihistan ve Esterebâd seyyidlerinin lideri olduğu ve bütün işlerinde onların yegâne muhatapları oldukları özellikle vurgulanmaktadır. Böylece mezkûr eyalet ve şehirlerdeki seyyidlerin devlet ve saltanat nezdindeki temsilcisi olduğu belirtilen Seyyid Cemâleddin'den *her seyyide önceden belirlenen maaş ve erzaklarını temin etmesi, onların soylarını araştırıp tespit etmesi, bu konuda istismarcılar var ise onların seyyidler topluluğundan uzaklaştırması, ilim kürsüleri ve minberlerinin uygun şekilde işlevlerini sürdürmesini sağlaması* istenmekteydi (el-Cüveynî, 1329, ss. 23-24; Ünal, 2014, ss. 113-120; Lambton, 1963, s. 368; Özeydın, 2014, s. 102). Bunun haricinde bahsi geçen gruplar ile ilgili bazı asayiş meselelerinde ve kimi siyasi hadiselerde *nâkib*lerin desteğine veya aracılıklarına müracaat edildiği de malumumuzdur (İbnü'l-Esîr, IX, 1989, ss. 464, 468; X, ss. 153, 203, 313; XI, ss. 46, 156).

*Nakîb*lerin yanı sıra *mezheb reisleri* de Büyük Selçuklu şehir ve eyaletlerinin dini-hukuki idare mekanizması içerisinde anılabilir. Abbasilerde olduğu gibi Büyük Selçuklular çağında da hemen her şehir ve eyalette, her mezhep ve dini gruba liderlik eden *reisler* veya *şeyhler* bulunmaktaydı. Bu *reis* ve *şeyhler* mensubu buldukları cemaatin ileri geleni olup onun önderliğini yapmaktaydılar (Özeydın, 2018, 26). Aynı zamanda hükümet yani siyasi otorite nezdinde de cemaatlerinin temsilcileri konumundaydılar. Bu kişiler kaynaklarda *reisü's-şâfiyyîn*, *reisü'l-hanâbile*, *reisü'l-hanefiyyûn*, *reisü'l-Kerrâmîyye*, *şeyhü'l-mâlikiyye*, gibi isimlerle anılmaktadırlar. Söz gelimi, Abdullatif el-Hocendî İsfahan Şafiîlerinin reisi, İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî el-Cüveynî Nişabur Şafiîlerinin reisi, Ebû Alâ Saîd b. Yahya İsfahan Hanefîlerinin reisi, Muhammed b. Şâd Nişabur Kerramîlerinin reisi, Ebû Ya'la Ahmed b. Muhammed Irak Malikîlerinin *şeyhi* idiler (İbnü'l-Esîr, X, 1989, ss. 211, 416, 521; Zehebî, XXXII, 1990, s. 230; XXXIII, s. 329; XXXVI, s. 16). Konuyla ilgili *Atebetü'l-Ketebe*'de (el-Cüveynî, 1329, ss. 86-87, Ünal, 2014, ss. 144-146) Kıvâmüddin Ebû Saîd Abdülkerim b. Muhammed b. Mansûr es-Sem'anî'nin Merv Şafiîlerinin reisliğine atamasına dair bir ferman yer almaktadır. Bu fermanın anlaşıldığına göre dini cemaatlerin *reislerinin mensubu*

buldukları mezhep veya grubun her türlü dini ve hukuki işlerinin maslahatı, kendilerine ait camilerde vaaz meclisleri kurmak, medrese ve şehir meydanlarında ders vermek, vakıfların sorumluluğunu yürütmek gibi vazifeleri yapmaktaydılar. Bununla birlikte mezkûr reisler, sahip oldukları nüfuz ve toplumsal destekle sosyal nizamın ve kamu düzeninin sağlanmasında da önemli rol oynamaktaydılar. Ayrıca bunun aksini yapma olanağına da sahiplerdi (İbnü'l-Esîr, X, 1989, s. 211; Zehebî, XXXVIII, 1990, s. 25).

Esnaf Grupları

Ortaçağ İslam dünyasında genellikle hemen her esnaf ve meslek grubuna bir sokak veya yer tahsis edilmekte ve böylece *sûkü'l-bezzâzin* (kumaşçıklar çarşısı), *sûkü'l-esâkife* (ayakkabıcılar çarşısı), *sûkü'n-neccârîn* (marangozlar çarşısı), *sûkü'n-nehâsîn* (bakırcılar çarşısı) gibi her birinin kendisine has bir pazarı/çarşısı olurdu. Bu durumun genel itibarıyla Selçuklular devri için de geçerli olduğunu varsaymak yanlış olmasa gerektir.¹² Konuya dair ayrıntılı bilgi olmamakla birlikte Ortaçağ İslam şehirlerinde her esnaf teşkilatının bir loncasının olduğu ve başında da *reis*, *arîf*, *arîfî's-sûk* veya *şeyhü's-sûk* adı verilen kimseler bulunmaktaydı (Durrî, 2014, s. 75; Attar, 1991, s. 360; Söylemez, 2016, s. 235). Bunlar aynı zamanda çarşının düzeninden ve korunmasından sorumlu olan *muhtesibin* görevini yapmasında kendisine yardımcı oluyorlardı. Selçuklular çağında da Musul tacirlerinin reisi Ali b. Ebî Nasr, Bağdad sanatkarlarının arîfi Ebü'l-Hüseyn Sa'leb b. Mezkûr ve Hemedan Reisi Ebü'l-Hasan el-Alevî örneklerinde olduğu üzere şehirlerdeki esnaf ve tacirlerin başında *reisü't-tüccar*, *reis* veya *arîfî's-sanâî* unvanını taşıyan kentin en büyük veya en nüfuzlu kişinin bulunduğu bulgular mevcuttur (İbnü'l-Müstevfî, I, 1980, s. 279; İbnü'l-Cevzî, XVI, 1992, ss. 256, 263).¹³ Buna rağmen özellikle bu dönemdeki ticaret erbabı ve esnafın nasıl teşkilatlandığıyla alakalı çok ayrıntılı bilgilere sahip değiliz. Ancak şehir ve eyaletlerde sultan tarafından geniş salâhiyetlerle atanmış merkezi hükümetin en yetkili görevlilerinden olan *reislerin* yerli ahalden olup aynı zamanda esnaf ve tüccar sınıfına mensup olup onların önderliklerini yaptıkları da malumumuzdur.¹⁴

Öte yandan Türkiye Selçukluları devrinde gelişen Ahîliğin meslekî bir cemiyete dönüşmesinin bir önceki halini temsil eden Büyük Selçuklular zamanındaki fütüvvetin de esnaf ve tüccar zümresiyle ilişkili olduğu bilinmektedir. Bu açıdan fütüvvetin, Selçukluların iktidarı yıllarında tam olarak ne tür bir meslekî örgüt hüviyeti taşıdığıyla ilgili yeterli bilgiye sahip olamasak da *reis*, *eşrâf*, *âyan* vb. toplumun ileri gelen gruplarını barındırması yönünden bu cihete de haiz kabul edilebilir. Nitekim Merverrûd'un esnaf ve tacirlerine de ev sahipliği yapan fütüvvetin reisi yani *reisü'l-fityânî* olan ve daha sonra Nizamülmülk tarafından Nişabur reisi tayin edilen Hasan b. Said el-Menî'î ve Nişâburlu bir âyan ve reis ailesine mensup olup *er-Reis* diye tesmiye edilen Ebü'l-Hasan el-İsferâyînî (ez-Zehebî, XXXI, 1990, ss. 117-118; XXXIII, s. 224; Özaydın 2013, s. 114.) örnekleri özelinde bu durumu teyit edebiliyoruz.

Sonuç

Büyük Selçuklular, hakimiyet tesis ettikleri coğrafyada seleflerinden intikal eden şehir/kent ve eyalet yönetim sistemini kendi kurum ve idari kadrolarını oluşturmak adına muhafaza etmişlerdir. Bununla birlikte kendi tecrübeleri ile zamana ve coğrafyaya bağlı olarak mevcut sistemi yenileyebilmişlerdir.

¹² Büyük Selçuklular devrinde mesleklere dair bkz: Merçil, 2011, s. 249-257.

¹³ Ayrıca Büyük Selçuklular devrinde çarşının en yaşlı tüccarının *şahbender* unvanıyla çarşı ve pazarın sorumlusu olarak görev yaptığı da ifade edilmektedir, bkz: Söylemez, 2016, 235.

¹⁴ Reislerin bu pozisyonlarına dair bkz: Dipnot 8'deki kaynaklar.

Nitekim siyaset ve siyasal yapılanmaya dair rehber niteliğinde bir eser kaleme almış olan Nizamülmülk'ün de katkılarıyla Melikşah dönemine gelindiğinde Büyük Selçuklu şehir yönetim şekli de muntazam bir hâl aldı. Buna göre başkenttekine benzer bir oluşum gösteren Selçuklu şehir veya eyalet teşkilatı, *siyasi-askeri idare*, *mali idare* ve *dini-hukuki idare* şeklinde Ortaçağ İslam dünyasındaki klasik anlayışa uygun olarak şekillendi. *Siyasi veya askeri idarenin* başında bulunan *melik*, *vali*, *amîd*, *reis* ve *nâib* sultan otoritesini bölgedeki-şehirlerdeki temsilcileri kabul edilmekteydi. Onlar, sultan veya merkezi hükümet tarafından konulan kanun ve kaideleri yerelde uygulayan ve devletin hükmünü geçerli kılan en yetkili merci olarak ön plana çıkmaktaydılar. Dolayısıyla gerek şehirlerin gerekse de devletin nizam ve istikrarı onların nasıl bir yönetim sürdükleriyle yakından alakalıydı. Şehir ve eyaletteki en yüksek idari kurum olan *Divan-ı Eyalet*'in başında bulunan *melik*, *vali*, *amîd*, *reis* veya *nâib*in aynı zamanda, şehirlerin mali idaresi üzerinde de bir kontrol yetkisine sahip oldukları müşahede edilmektedir. *Mali idare*, esasında *Eyalet İstifâ Divanı* bünyesinde sultan tarafından atanan *müstevfî* veya *âmillerce* yürütülmesine karşın, *siyasi veya askeri idare* temsilcilerinin denetimindeydi.

Benzer şekilde *melik*, *vali*, *amîd*, *reis* ve *nâib*lerin sultan nâibi sıfatıyla *dini-hukuki idare* üzerinde söz sahibi olduklarını söylemek de mümkündür. Zira *Divan-ı Mezâlîme* başkanlık ettikleri gibi kimi durumlarda *kadı* başta olmak üzere bu birimdeki diğer görevlileri atama ve azletme yetkisine de sahip oldukları anlaşılmaktadır. Bu bağlamda merkezi hükümetin işleyişine yakın bir oluşum gösteren eyalet veya şehir yönetiminde, bir güçler ayrılığı sistemi var gibi görünse de esasında *siyasi-askeri otoritenin mali* ve *dini-hukuki idare* üzerinde bir kontrol yetkisine sahip olduğu söylenebilir. Buna karşın her bir görevliye belirli yetki ve sorumlulukların verildiği ve aldıkları kararlarda da yegâne yükümlü oldukları açıktır. Ayrıca mevcut bilgilerde Selçuklu şehirlerinin düzen ve refahının söz konusu erkler arasındaki uyum ve işbirliğine bağlı olduğuna da işaret edilmektedir.

Kaynaklar

- Alptekin, C. (1991). "Atabeg". *DİA*, IV, (ss. 38-40). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Apaydın, H.Y. (2010). "Şahit". *DİA*, XXXVIII, (ss. 278-283). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Atabeg el-Cüveynî, (1329). *Kitabu Atabetü'l-ketebe mesmû'a-i Mürâselât-ı Divan-ı Sultan Sencer*, nşr. Muhammed Kazvinî-Abbas İkbâl, Tahran; Türkçe çev. Sonay Ünal, (2014). *Sultan Sencer Dönemi Münşeât Mecmuası*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Attar, F. (1991). "Arîf". *DİA*, III, (s. 360-361). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Avcı, C. (2006), "Nâib". *DİA*, XXXII, (ss. 311-312). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Beyhakî, (2019). *Târîh-i Beyhakî*, (çev. N. Lugal). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Devletşah, (1994). *Tezkire-i Devletşah*, (çev. N. Lugal). İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- El-Bundarî, (1999). *Zubdetü'n-nusra ve nuhbetü'l-usra (Irak ve Horasan Selçuklular)*, (çev. Kıvameddin Burslan). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- El-Hüseynî, (1999). *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, (çev. N. Lugal). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Erdem, İ. (2011). "Büyük Selçuklularda Kent Reisliği". *Mehmet Altay Köymen Armağanı*, (ss. 137-143), Konya.
- Erkal, M. (1991). "Âmil". *DİA*, III, (ss. 58-60). İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Er-Râvendî, (1999). *Râhatü's-sudûr ve âyetü's-surûr*, (çev. A. Ateş). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

- Es-Silefî, (1993), *Mu'cemü's-sefer*, (thk. Abdullah Ömer el-Bârûdî). Beyrut: Dârü'l-Fikr.
- Ez-Zehebî, (1993). *Târîhü'l-İslam ve vefeyâtü'l-meşâhir ve'l-a'lâm*, XXXI, XXXIII, XXXV, XII, (thk. Ömer Abdüsselam Tedmurî). Beyrut: Dârü'l-Kitabü'l-Arabî.
- Gibb, H.A.R.-C.C. Davies, (1997). "Nâib". *Millî Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi*, IX, (ss. 50-52). İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- İbnü'l-Cevzî, (1992). *el-Muntezam fî târihi'l-mülûk ve'l-ümem*, XVII, (thk. Muhammed Abdülkadir Ata-Mustafa Abdülkadir Ata). Beyrut: Dârü'l-Kutubü'l-İlmiyye.
- İbnü'l-Esîr, (1989). *el-Kâmil fi't-târîh Tercümesi*, IX-XI. İstanbul: Bahar Yayınları.
- İbnü'l-Müstevfî, (1980). *Târîhu Erbil*, I, (thk. Sâmi es-Sakkâr). Bağdad: Dârü'r-Residü'n-Neşr.
- İmam Gazali, (2004). *Devlet Başkanına Öğütler*, (çev. Osman Arpaçukuru). İstanbul: İlke Yayınları.
- İpşirli, M. (2010). "Şeyhülislam". *DİA*, XXXIX. (ss. 91-96). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Kafesoğlu, İ. (1973). *Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah*. İstanbul.
- Keleş, N. (2015). "İnsanların En Kibarlarından: Selçukluların Bağdad Şahnesi Bihruz-el-Hâdim". *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXX/2, (ss. 451-477). İzmir.
- Köprülü, F. (2005). "Amîd". *İslam ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi*, (s. 93-94). Ankara: Akçağ Yayınları.
- Köymen, M.A. (1964). "Selçuklu Devri Tarih Araştırmaları II". *DTCFD*, II/2, (ss. 303-380), Ankara.
- Köymen, M.A. (1976). *Tuğrul Bey ve Zamani*, İstanbul.
- Köymen, M.A. (2001). *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi III, Alp Arslan ve Zamani*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kucur, S.S. (2000). "İktâ". *DİA*, XXII, (ss. 47-49). İstanbul.
- Kurpalidis, G.M. (2007). *Büyük Selçuklu Devletinin İdarî, Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, (çev. İlyas Kamalov). İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Lambton, K.S. (1973). Atabetü'l-Ketebe'ye Göre Sancar İmparatorluğu'nun Yönetimi", (çev. N. Kaymaz). *Belleten*, XXXVII/147, (s. 365-394). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Merçil, E. (1991). "Amîd". *DİA*, III, (s. 55). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Merçil, E. (2011). *Selçuklular/Makaleler*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Merçil, E. (2015). *Selçuklular Zamanında Divan Teşkilatı*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Nizamülmülk, (2003). *Siyasetnâme*, (çev. Nurettin Bayburtlugil). İstanbul: Dergah Yayınları.
- Özaydın, A. (1990). *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Özaydın, A. (2001). *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi*, İstanbul.
- Özaydın, A. (2013). "Selçuklularda Reislik Müessesesi". *Prof. Dr. Erdoğan Merçil Armağanı*, (s. 112-130). İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Özaydın, A. (2014). "Büyük Selçuklular'da Şahnelik Müessesesi ve Şahnelerin Taht Kavgalarındaki Rolü", *Kitaplara Vakfedilen Bir Ömre Tuhfe: İsmail E. Erünsal'a Armağan*, I, (s. 477-504), İstanbul.
- Özaydın, A. (2014). "Selçuklular Döneminde Nakîbü'n-Nukabâların Siyasi, İdarî ve İctimâî Hayattaki Rollerini: Tırâd b. Muhammed ve Oğlu Ali b. Tırâd el-Kureşî el-Haşimî el-Abbasi ez-Zeynebî Örneği". *TYB Akademi (Osman Turan ve Selçuklular)*, XII, (s. 101-114), Ankara.
- Özaydın, A. (2018). "Nizamülmülk'ün Büyük Selçuklu İmparatorluğuna Hizmetleri". *USAD*, VIII, (s. 1-31), Konya.
- Özgüdenli, O.G. (2006). *Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*. İstanbul: Kaknüs Yayınları.

- Özgüdenli, O. G. (2013). *Selçuklular I*. İstanbul: İSAM.
- Piyadeoğlu, (2015). “Büyük Selçuklular’da Şehircilik Faaliyetleri Hakkında Bir Değerlendirme”. *Osmanlı İmparatorluğu’nda Çevre ve Şehir*, İstanbul.
- Piyadeoğlu, (2016), *Sultan Alp Arslan*. İstanbul: Kronik Yayınları.
- Reşidüddin Fazlullah, (2010). *Camiü’t-tevârih (Selçuklu Devleti)*, (çev. E. Göksu-H.H. Güneş). İstanbul: Selenge Yayınları.
- Sıbt İbnü’l-Cevzî, (2013). *Mir’âtü’z-zamân fî târîhi’l-ayân*, XIX, (thk. Muhammed el-Enes-Kamil Muhammed el-Herrat). Dımaşk: Dârü’r-Risâletü’l-Alemiyye.
- Söylemez, M. (2016), *Horasan’ın Bilim Merkezi Merv*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- Sümer, F. (2007). “Reis”, *DİA*, XXXIV, (ss. 543-544). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Tokuş, Ö. (2016). “Arslan el-Besâsîrî ve İbrahim Yınâl İsyanlarının Gizli Kahramanı Fâtımî Dâîsi el-Mü’eyyed fî’l-Dîn Hibetullah eş-Şîrâzî”. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXXI/2, (ss. 569-594), İzmir.
- Tokuş, Ö. (2017), “Selçuklular Dönemi’nde Bağdat’ta Depremler ve Meteorolojik Afetler”. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, X/52, (s. 443-458).
- Usta, A. (2013), “Ünlü Selçuklu Kumandanı; Sadüddeve Gevherayın”, *Prof. Dr. Erdoğan Merçil’e Aramağan*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Uyar, G. “Nakib”, (2006). *DİA*, XXXII, (ss. 321-322), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Yeniçeri, C. (2004). “Mezâlim”, *DİA*, XXIX, (ss. 515-518). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Yılmaz, M. (2010), “Şurta”, *DİA*, XXXIX. (ss. 242-244). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Zahîrüddin Nişaburî, (2018). *Selçuknâme*, (çev. Ayşe Gül Fidan). İstanbul: Kopernik Kitap.
- Zencanî, (2005). *Sultana Öğütler*, (çev. H.H. Adaloğlu). Ankara: Yeditepe Yayınları.
- Zettersteen, K.V. (1997). “Şurta”. *Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi*, XI, (s. 585). İstanbul, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.